

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«Magistr Hazırlıq Mərkəzi»

Əlyazma hüququnda

Hüseynova Nigar Namiq qızı

Mövzu: «Nəqliyyatda maliyyə nəticələrinin uçotu və onların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması»

M A G İ S T R D İ S S E R T A S İ Y A S I

İxtisasın şifri və adı İİM – 010000 «İqtisadiyyat»

İxtisasın şifri və adı İİM – 060402 «Mühasibat uçotu və audit»

Elmi rəhbər: i.e.n., dos. Ə.A.Sadıqov

Magistr proqramının rəhbəri i.e.n., prof. Ə.İ.Daşdəmirov

«Mühasibat uçotu və audit»

kafedrasının müdiri i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev

Bakı – 2017

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ	3
I FƏSİL. Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi şəraitində Kommersiya təşkilatlarında maliyyə nəticələrinin uçotu və onun təşkilatın iqtisadi həyatında rolu	8
1.1. Nəqliyyat təşkilatının mənfəətinin iqtisadi mahiyyəti və onun təşkilatın iqtisadiyyatında rolu.....	8
1.2.Mənfəətin hesablanması metodikası və ondan istifadə olunması məsələləri.....	11
1.3. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Maliyyə nəticələrinin uçotda əks etdirilməsi.....	17
1.4. Maliyyə nəticələrinin auditi və onun müasir şəraitdə təşkili metodikası.....	22
II FƏSİL. Bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin uçotunun müasir vəziyyəti və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	28
2.1. Mənfəətin vergiyə cəlb edilməsinin uçotu və onun təkmilləşdirilməsi imkanları.....	28
2.2. Mənfəətin formalaşmasının müasir konsepsiyası və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması.....	30
2.3.Mənfəətin hesablanması metodikası və onun təkmilləşdirilməsi.....	33
2.4. Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə olunması haqqında hesabatın qısa məzmunu və onun təkmilləşdirilməsi.....	41
III FƏSİL. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommersiya təşkilatlarında maliyyə nəticələrinin təhlili metodikası yeni aspektdə	51
3.1. Maliyyə nəticələrindən istifadənin informasiya təminatı və təhlilinin vəzifələri.....	51
3.2. Mənfəətin bölüşdürülməsi metodikası və onun səmərəliliyinin təhlili.....	53
3.3. Mənfəət və rentabelliyin artırılması ehtiyatlarının hesablanması metodikası.....	60
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	66
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	71

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı - Bazar iqtisadiyyatında mülkiyyət formalarından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılması fəaliyyətdə olan müəssisənin yaşaması, məhsul,(iş və xidmətlər) istehsalı və satışı proseslərinin təkrarlanması və genişləndirilməsi, istehsalın texniki səviyyəsinin, əmək adamlarının social-iqtisadi şəraitinin yaxşılaşdırılması,tədiyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və i.a. üçün zəruri şərtidir.Müəssisənin maliyyə nəticələrini xarakterizə edən əsas göstərici mənfəət hazır məhsul, iş və xidmətlərin satışından, həm də qanunvericilik aktlarında və digər normativsənədlərdə yol verilən digər fəaliyyət növlərindən (binalarınvə başqa növlərdə əmlakın icarəyə verilməsi, qiymətli kağızlardan gəlirlər, inflyasiya ilə əlaqədar olaraq hazır məhsulun, malların və digər dövriyyə aktivlərinin qiymətlərinin artırılması və i.a. əlaqədar alınır. Deməli, mənfəət istehsal və satış proseslərində yaaranan. Həm də idarəetmənin təsirliyinin yüksəldilməsi nəticəsində qazanan xalis gəlir kimi müəssisəyə məxsusdur.

Nəqliyyat ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin inkişafında. Habelə əhalinin istehlak tələbatının yüksəldilməsində böyük rol oynayır.İqtisadiyyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, orada avtomobil nəqliyyatından istifadə olunmasın.ASC Bakı Şampan Şərabları zavodunun material resusları ilə təchiz olunmasında hazır məhsulun satışı, müxtəlif yüklərin lazımı təşkilatlara təhvil verilməsi və qəbul edilməsində zavodun avtomobil təsərrüfatı həlledici rol oynayır.

Müasir iqtisadi şəraitdə dövlət büdcəsinin əsasını vergi daxilolmaları təşkil edir. Ölkənin ərazisində fəaliyyətdə olan müəssisələrin mənfəətindən vergi məbləğləri bütün vergi daxilolmaları 20 faizindən çoxunu təşkil edir.Deməli, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyətdə olan müəssisələrdən maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılması nəyin ki, müəssisənin və onun əmlak kollektivinin, eyni zamanda mənfəətdə böyük payı olan dövlətin, investorların maddi marağını təmin edən amillərdən biridir.

Mənfəət müəssisənin xüsusi vəsaitinin çoxaldılmasınının və büdcə gəlirlərinin artırılmasınının başlıca ehtiyat mənbəyidir.Buna görə də mənfəət təsərrüfat-maliyyə

fəaliyyətini, idarəetmə fəaliyyətini xarakterizə edən keyfiyyət göstəricisi hesab olunur. «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir ki, «Müəssisələrdə təsərrüfat fəaliyyətinə aid maliyyə nəticələrinin başlıca ümumiləşdirici göstəricisi mənfəətdir».

Mənfəət müəssisənin bütün fəaliyyət növlərinin (İdarəetmə də daxil olmaqla avtomobil nəqliyyatını xarakterizə edən mühüm keyfiyyət göstəricisi olduğuna görə mülkiyyət formalarından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyətdə olan hər bir müəssisənin nizamnaməsində «Əmlakın yaranması və mənfəətin (gəlirin) bölüşdürülməsi qaydası» öz əksini tapmalıdır. Mənfəət göstəricisi, kəmiyyət etibarilə məhsul, iş və xidmətlərin satışından alınan məbləğlə (əlavə dəyər vergisi, aksiz vergisi və satış pulundan büdcəyə və büdcədən kənar fondlara ayırmalar çıxıldıqdan sonra) reallaşdırılan məhsulun (işin, xidmətin) tam maya dəyəri arasındakı fərq kimi hesablanır. Bu səbəbdən də müəssisənin maliyyə nəticələri, bir qayda olaraq, müəssisənin istehsal və satış fəaliyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə öyrənilir.

Mövzunun öyrənilmə vəziyyəti. İqtisadi obyektlərdə təsərrüfat subyektlərinin axırıncı maliyyə nəticəsi olan mənfəətin formalaşması konsepsiyasına, bunun uçuğu, təhlili problemlərinə geniş yer verilmişdir. Son illər bu problemin həlli iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzində durmuşdur. Həmin məsələlər Q.Ə. Abbasovun, S.M. Səbzəliyevin, Ə.S. Sadıqovun, F.M. Quliyevin, İ.M. Mahmudovun, T.S. Zeynalovun, N.M. İsmayılovun və digər iqtisadçı alimlərin əsərlərində geniş şərh edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi bazar iqtisadiyyatında maliyyə nəticələrinin formalaşması və mənfəətdən istifadənin uçuğu, auditi və təhlilin konseptual, metodiki əssalarının işlənməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə dissertasiya işində aşağıdakı məsələlər kompleksi qarşıya qoyulmuşdur və həll edilmişdir:

- mənfəətin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin nəzəri, metodoloji, praktiki və konseptual problemlərinin həll edilməsi;
- mühasibat və iqtisadi mənfəətin formalaşması konsepsiyası və modellərinə

yeni aspektdən baxılması və təhlilinin metodikasının onların tələblrinə uyğun şəkildə işlənib hazırlanması;

- mənfəətdən vergilərin uçotu və xalis mənfəətin formalaşmasının təhlili;

- xalis mənfəətin yığım və istehlak fondlarının arasında bölüşdürülməsi və istifadənin səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi;

- mənfəətin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin təhlili metodikasının mövcud variantlarının nəzərdən keçirilməsi və xarici təcrübə baxımından onların təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- mənfəət və rentabelliğin göstəriciləri sisteminin və onların səviyyəsinin dəyişməsinə təsir edən obyektiv və subyektiv amillərin təsnifatının digər variantlarının işlənib hazırlanması;

- mənfəət və rentabelliğin qüvvədə olan müasir təhlili metodikasına sistemli şəkildə yanaşılır, onun beynəlxalq təcrübəyə uyğun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə təkliflər paketi işlənib hazırlanır;

- təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və mənfəət zərə proqnozunu işlənməsi;

Bundan əlavə, dissertasiya işinə mənfəətin formalaşmasının uçotu, auditi və təhlilinin metodoloji əsaslarının (prinsiplərinin) ümumiləşməsi və inkişaf etdirilməsi də aid oluna bilər.

Tədqiqatın predmeti və obyektı – ASC Bakı Şampan Şərabları zavodunda mənfəət və zərərin bölüşdürülməsinin uçotunun aparılması, vergiyə cəlb edilən mənfəətin uçotu, mənfəət və zərərin haqqında hesabat və onların təkmilləşdirilməsi məsələləri, mənfəətlə işləyən 38,2 milyard man. Xüsusi vəsaiti olan iri sənaye müəssisələrindən biridir. Burada yerli xammaldan ölkə əhalisinin tələbatını ödəmək üçün xaricdən idxal edilən mallarla müqaisədə yüksək keyfiyyətli şampan şərabları və müxtəlif araq növləri istehsal edir. Məhsul satışından 2014-cü ildə 136443 min man., 2015-ci ildə 368146 min man. və 2015-ci ildə hazır məhsul məmulatları satışından 422653 min man. mənfəət əldə etmişdir. Satış qiymətləri malalanlarla bağlanmış uzunmüddətli müqavilələrə əsasən formalaşan bazar münasibətləri şəraitində mənfəətliliyin, rentabelliğin yüksəlməsi, başqa sözlə desək, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin effektivliyinin artması məhsulların maya dəyərinin aşağı olması

(məsrəf tutumluluğun azalması) ilə izah oluna olunur.

Bazar münasibətləri şəraitində mənfəət və mənfəətlilik göstəriciləri istehsal olunan məhsulların iş və xidmətlərin maya dəyəri göstəricilərindən asılı olduğuna görə məsrəflərin və məhsulun maya dəyərinin idarə olunması, mənfəət və mənfəətlilik bu mövzuda tədqiqat predmetinin obyektləri hesab olunur. Məsrəflərin manat veriminin artırılması ehtiyatlarının aşkara çıxarılması və səfərbər edilməsi təhlilinin başlıca istiqamətidir.

Tədqiqatın metodu – Təqdim olunan elmi-tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasını «Mühasibat uçotu haqqında», «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərar və göstərişləri, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin, Əmlak komitəsinin təlimatları, qaydaları və göstərişləri, iqtisadi təhlil, maliyyə təhlili, statistika, proqnozlaşdırma, qiymətqoyma və digər iqtisad elmlərində istifadə olunan tədqiqat metodları və üsullar, riyazi – iqtisadi üsulları, amillli təhlil metodokası, qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi üsulları təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi – Tədqiqat işində yenilik ASC Bakı Şampan Şərabları zavodunda istehsal olunan məhsulların maya dəyəri və mənfəət göstəricilərini amillli təhlil etməklə mənfəətə müsbət təsir göstərən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkar edilməsi üsullarını axtarıb tapmaqdır. Tədqiqat işində inkişaf etmiş ölkələrin təsərrüfat subyektlərində istifadə olunan mənfəətin formalaşmasının amillli təhlili metodokasından istifadə etməklə maliyyə nəticələrinin təhlilini yenilik kimi qəbul etmək olar.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Maliyyə informasiyalarının formalaşdırılması və maraqlar təsbit edilmiş istifadəçilərə təqdim edilməsi prinsipləri müəyyən edilmişdir;
- Sistemli uçot və hesabatın əsas prinsipəri açıqlanmış, gəlirlər və xərclərin, mənfəətin formalaşdırılması və uçotda əks etdirilməsi prinsiplərinin təhlilinə xüsusi diqqət verilmişdir;
- Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın elementləri təsdiq edilmişdir;
- Maliyyə nəticələri haqqında informasiyaların təqdim edilməsinin formaları və

metodları aşılınmışdır.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti - İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada şərh olunan məhsulun maya dəyəri, satış qiymətləri və strukturunun dəyişilməsinin mənfəətə təsirinin təhlili metodikasına dair yeniliklərdən nəin ki, ASC Bakı Şampan Şərabları zavodunda, eyni zamanda fəaliyyətdə olan digər istehsal müəssisələrində mənfəət və zərərlərin, mənfəətin bölüşdürülməsinin, mənfəətin vergiyə cəlb olunmasının uçotunun yaxşılaşdırılması və idarəetməyə dair qərarların hazırlanmasında istifadə edilə bilər. Tədqiqatın nəticələrinə istinad etməklə hazırlanan əməli təkliflər dövriyyə aktivlərinin likvidliyini, əməliyyat tsiklinin və maliyyə tsiklinin gün hesabı ilə müddətinin qısaldılması hesabına xüsusi dövriyyə vəsaitinin dövr sürətini yüksəltməklə mənfəətin artırılması arzusunda olan istehsal müəssisələri üçün də məqbul sayıla bilər.

İşin strukturu və həcmi – Magistr dərəcəsi almaq məqsədilə yazılan və təqdim olunan dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər və istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işi səhifədən ibarətdir. Tədqiqatın nəticələri və irəli sürülən əməli təkliflər isə zavodun uçot, hesabat və digər informasiya mənbələrindən istifadə etməklə hazırlanan analitik cədvəllərdə verilən məlumatlara və bu məlumatlardan istifadə etməklə hesablamalara istinad etməklə əsaslandırılmışdır.

I FƏSİL. MİLLİ MÜHASİBAT UÇOTU STANDARTLARININ TƏTBİQİ ŞƏRAİTİNDƏ KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARINDA MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN UÇOTU VƏ ONUN TƏŞKİLATIN İQTİSADI HƏYATINDA ROLU

1.1. Nəqliyyat təşkilatının mənfəətinin iqtisadi mahiyyəti və onun təşkilatın iqtisadiyyatında rolu

Bazar iqtisadiyyatında hər bir istehsalçının fəaliyyətinin nəticəsi mənfəətin kəmiyyəti ilə müəyyən olunur və mənfəətin artırılması istehsalın əsas məqsədi kimi çıxış edir. Məlum olduğu kimi mənfəətin kəmiyyəti satışdan əldə olunmuş pulla ümumi istehsal xərcləri arasındakı fərqdən ibarətdir.

Hansı iqtisadi sistemdə fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq bütün müəssisələr mənfəətin kəmiyyətini məhz belə hesablayır. Bununla belə mənfəətin mahiyyətinin açıqlamasında, indiyə qədər müxtəlif iqtisadi məktəblərin arasında ciddi fikir ayrılığı mövcuddur.

Marksist nəzəriyyəsinə görə mənfəət, fəhlənin əməyinin istismarı ilə yaranmış, izafi dəyərin çevrilmiş formasıdır və istismarı pərdələyən kateqoriyadır. Beləliklə, mənfəət xüsusi mülkiyyətin törəməsi olan istismarın nəticəsi kimi kapitalizmə xas olan istehsal münasibəti hesab edilir.

Marksizmin tənqidçiləri istismarın xüsusi mülkiyyət ilə bilavasitə əlaqəsi olmadığını qeyd edirlər.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda mənfəətin izahı istehsal amillərinin-əmək, topraq və kapitalın istifadə olunması şərtləri ilədir. Bu cəhətdən mənfəətin mahiyyətinə olan baxışlardan bəzilərini qeyd etmək olar. Mənfəət sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticəsi olan gəlirdir. Mənfəət istehsalın idarə edilməsində göstərilən istedad və yenilikçiliyin nəticəsidir. Mənfəət sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məsuliyyət və riskə görə haqqdır. Mənfəət istehsalçının, istehsal şəraiti və yaxud bazarda olan inhisarının nəticəsidir.

Gerçəklik budur ki, mahiyyətinin necə izah olunmasından asılı olmayaraq mənfəət, istehsalla məşğul olmaq məqsədini qarşısına qoymuş bir şəxsin əldə etdiyi

nəticəni göstərir. Onun kəmiyyətinin artırılması isə istehsal şərtlərinin səmərəli istifadəsi və bazar şəraitinin düzgün qiymətləndirilməsindən asılıdır.

Mənfəət bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin fəaliyyətdə olması xüsusi mülkiyyətin qorunması, istehsalın genişləndirilməsi, əmək kollektivinin maddi stimullaşması, malalanların və malsatanların rəqabətinin qazanılması, iqtisadi sanksiyaların qarşısının alınması üçün başlıca vasitədir. Müəssisənin bütün vəsaitlərinin, tədarük, istehsal və kommersiya fəaliyyətinin habelə idarəetmənin effektivliyi mənfəət göstəricisində öz əksini tapır. Müəssisənin bütün mənfəəti iki yerə bölünür:

1) Reallaşdırılan mənfəət-yəni uçot registrlərində mənfəət və zərərlər hesabında qeydə alınan və balansda əks etdirilən mənfəət;

2) Reallaşdırılmayan mənfəət - yəni yüklənmiş mallarda, hazır məhsulda, debitorlarda və digər material resurslarında olan mənfəət.

Reallaşdırılmayan mənfəət müəssisənin dövriyyə vəsaitinin dövr etməsi bəzən də başqa müəssisələrdə dövriyyədə olmasını, məsələn debitor borclarını xarakterizə edir ki, bu da müəssisənin fəaliyyətində mənfəət haldır. Mənfəət reallaşdırılmadıqda xüsusi vəsait çatışmamazlığı meydana çıxır və bank kreditlərindən istifadə zərurəti meydana çıxır.

Istehsal şərtlərinin istifadə olunması baxımından mənfəətin yüksəldilməsinin aşağıdakı istiqamətlərini qeyd etmək olar. Birinci-elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istifadə olunması; ikinci istehsalın və əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi; üçüncü-iqtisadiyyatın bacarıqla idarə edilməsi. Bu istiqamətlər nəticə etibarilə istehsal xərclərinin aşağı salınmasına yönəldilir və mənfəətin artmasına səbəb olur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində yüksək mənfəət əldə edib, bazar rəqabəti təbii gətirmək üçün həm istehsal xərclərinin dinamikasına nəzarət etmək, həm də müasir marketingdən hərtərəfli istifadə etmək zəruridir.

Ümumiyyətlə, müəssisənin bütün istehsal və təsərrüfat fəaliyyətinin yekunları öz əksini mənfəət və zərər göstəricisində tapır. Öz təbiəti etibarilə mənfəət istehsal edilmiş məhsulun dəyərinin bir hissəsi olmaqla cəmiyyətin xalis gəlirinin bir formasını təşkil edir.

Mənfəət müəssisənin iqtisadiyyatının inkişafında iqtisadi stimulun güclən-

dirilməsi, təsərrüfat müstəqilliyinin genişləndirilməsi və işçilərin maddi cəhətdən həvəsləndirilməsi üçün əsas göstəricidir. Mənfəətin istehsalın inkişafında olan əsas rolu onun makroiqtisadiyyatın inkişafında tutduğu funksiyalarına görə müəyyən olunur. Bununla əlaqədar olaraq mənfəət istehsal prosesinin səmərəli təşkil edilməsi üçün müəssisənin daxili ehtiyat mənbələrindən qənaətlə istifadə edilməsinə şərait yaradır. Göründüyü kimi, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində və inkişaf sürətinin artmasında mənfəət rol oynayır. Mənfəətin funksiyalarını metodoloji cəhətdən öyrənmək üçün iqtisadiyyatın bir sıra iqtisadi qanun və kateqoriyalarına əlaqəli surətdə baxmaq lazımdır.

Mənfəət yalnız mükafat üçün deyil, həm də müəssisənin genişləndirilməsi üçün əsas bir mənbə hesab olunur. Məlum olduğu kimi, hər bir müəssisədə onun texniki cəhətdən inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün ayrıca yığım fondlarının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Həm də bu fondların əsas hissəsi mənfəətdən ayırmalar hesabına ödənilir. Eləcə də müəssisələrdə reallaşdırılan məhsulun buraxılışının genişləndirilməsi maya dəyərinin aşağı salınması hesabına mənfəətin artması sənayedə geniş təkrar istehsalın ehtiyaclarını maliyyə ehtiyatları ilə təmin etməyin əsas amilidir.

Müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri (mənfəət və zərər) reallaşdırılmış və reallaşdırmadan kənar olmaqla iki hissədən ibarətdir. Reallaşdırılmış maliyyə nəticələri-məhsulun, görülmüş işlərin və xidmətlərin və müxtəlif maddi qiymətlilərin satışından müəssisənin əldə etdiyi pulla, onların tam maya dəyəri ilə ölçülür.

Müəssisənin mühasibatında reallaşdırılmış maliyyə nəticələrini analitik uçotda satışın növləri üzrə əks etdirirlər. Reallaşdırmadan kənar maliyyə nəticələrinə, məhsulun maya dəyərinə daxil edilməyən bilavasitə 801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabında uçota alınan müəssisənin müxtəlif gəlirləri, itgiləri və xərcləri daxildir. Bunlara misal olaraq, iddia müddəti çoxdan qurtarmış debitor və kreditor borclarının silinməsinə, məhsulun satılması ilə əlaqədar olan müqavilələrin yerinə yetirilməsinə görə verilən cərimə və rensiyaları, təbii fəlakətdən olan itkiləri və b. göstərmək olar.

Reallaşdırmadan kənar gəlirləri və itkilər müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsidir. Misal üçün, hazır məhsulun yerinə yetirilmiş işlərin və xidmətlərin, habelə maddi qiymətlilərin satışından olan mənfəət, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədar olaraq alınmış və ya ödənilmiş cərimələr, peniyalar və dəbbə pulları hesabına, hesabat ilində aşkar edilmiş, keçən ilin mənfəəti, silinmiş ümitsiz borcların daxil olması və ya iddia müddətinin keçməsi ilə əlaqədar olaraq debitor borclarınının zərərə silinməsi, təbii fəlakətdən, ləğv edilmiş sifarişlərdən olan itkilərin silinməsi, tara əməliyyatları üzrə gəlirlərin və itkilərin hesabına artır və ya azalır.

Müəssisədə alınması mümkün olmayan debitor borcları direktorun sərəncamına əsasən zərərə silinir. İddianın əsassız olmasına görə, tutulmasına məhkəmə tərəfindən etiraz edilmiş qiymətlilərin çatışmamazlığı izrə borcları da müəssisədə silirlər.

Cavabdehin imkansızlığı və ödəmənin onun əmlakı vasitəsi ilə mümkün olmaması barədə məhkəmə tərəfindən təsdiq edilmiş akt olduqda, borclar sonradan adi qaydada zərərə silinir.

1.2. Mənfəətin hesablanması metodikası və ondan istifadə olunması məsələləri

Mənfəət göstəricisi müəssisənin göstəricilər sistemində mühüm yer tutur. Mənfəətin miqdarı respublikanın xalis gəlirində müəssisənin payını xarakterizə edir. İstehsal olunan məhsulun miqdarının artmasını, çeşidinin genişləndirilməsini və təzələnməsini, keyfiyyətinin yüksəldilməsini əks etdirir.

Bunun sayəsində mənfəət müəssisənin işinin ümumiləşdirilmiş bir göstəricisinə çevrilir. Mənfəət və rentabellik göstəriciləri həmçinin müəssisə kollektivlərində istehsalın nəticələrinə maddi maraq oyanmasını təmin etməlidir. Ona görə ki, mənfəət və rentabellik planının yerinə yetirilməsi istehlak fondlarının yaradılması və artırılmasının əsasını təşkil edir.

Hazırda ölkəmizdə tətbiq olunan bazar iqtisadiyyatı sistemində qarşıda duran məqsəd hökmən mənfəət və rentabellik göstəricisinin köməyi ilə əsaslandırılır.

Məqsəd ondan ibarətdir ki, cəmiyyətə lazım olan bütün məhsulların buraxılışı rentabelli olsun. Əgər bu məqsədə nail olunarsa, onda müəssisələrin və bütün makroiqtisadiyyatın maliyyə bazası daha möhkəm olar.

İstehsalın səmərəsini daha da yüksəltmək və yığıcı artırmaq üçün ən əlverişli vəziyyət yaranır. Ona görə də hazırkı dövrdə məhsuldarlığın artırılması, istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin və çeşidinin yaxşılaşdırılması, xərclərə qənaət olunması əsas problemlərdən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur. İqtisadi səmərəlilik dedikdə, istehsalın nəticəsi ilə bu nəticəni əldə etmək üçün sərf edilən xərclər arasındakı nisbət başa düşülür.

İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi hər şeydən əvvəl maddi, əmək və maliyyə resursları vahid hesabı ilə məhsul istehsalının artmasında ifadə olunur.

Bunu nəzərə alaraq makroiqtisadiyyatın bütün sahələrində bu göstəricinin yaxşılaşmasına daim fikir verilir.

Məlum olduğu kimi, səmərəliliyin ümumiləşdirilmiş göstəricisi milli gəlirdir. Milli gəlir ölkənin qüdrətinin yüksəldilməsindəki misilsiz əhəmiyyəti nəzərə alınaraq daimi artırılmasına ciddi fikir verilir.

İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi isə son nəticədə özünü əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində məhsulun material tutumunun aşağı salınmasında, əsas fondlardan istifadənin yaxşılaşdırılmasında, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsində və mənfəətin artmasında özünü göstərir.

İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin bu istiqamətləri hər şeydən əvvəl makroiqtisadiyyatda elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsindən xeyli asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq mənfəətin rolunu kollektivin iqtisadi həəsləndirilməsi və xüsusi fondların yaradılmasının əsas vəsait mənbəyi olmaq etibarilə daha da artırmışdır. Ümumiyyətlə, mənfəət müəssisənin maliyyə nəticələrini özündə tam əks etdirir.

Müəssisə mənfəətinin əsas hissəsi məhsul istehsalı prosesində yaradılan məhsulun satışından əldə edilən mənfəətdən ibarətdir. Lakin maliyyə əməliyyatla-

rının yerinə yetirilməsi gedişində istehsal məsrəfləri ilə əlaqədar olmayan itgi və gəlirlər əməli gəlir. Bir sıra müəssisələrdə bunların xüsusi çəkisi çoxdur. Bu itgilərin azaldılması təsərrüfat hesabının daha da möhkəmləndirilməsindən və maliyyə intizamının gücləndirilməsindən asılıdır.

Müəssisənin maliyyə nəticələri 801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabında uçota alınır. «Mənfəət və zərərlər» hesabının əsas maddələrinə: məhsul satışından alınan mənfəət, silinməz ümitsiz borcların alınması, alınan cərimə, peniya və ödəniləndən artıq faizlər, hesabat illərində aşkar edilən keçən illərin mənfəəti, tara əməliyyatlarından olan mənfəət və sairə mənfəət daxildir.

Bundan başqa aşağıdakı zərər maddələri: məhsul satışından, mənzil-kommunal təsərrüfatının istismarından, təbii fəlakətdən, iddia müddəti qurtarmış borcların silinməsindən, israf və oğurluqla əlaqədar olan məbləğlərin silinməsindən, debitor borclarının silinməsindən cari ildə aşkar edilən keçmiş illərin əməliyyatlarından, ləğv edilən sifarişlərdən, qiymətlərin aşağı salınması ilə əlaqədar olaraq normativdən artıq ehtiyatların qiymətinin azaldılmasından, tara əməliyyatlarından, tamamilə amortizasiya edilməmiş əsas fondların ləğv edilməsindən olan zərər maddələri və sair xərclər də ayrıca göstərilir.

Müəssisələr haqqında Qanunda qeyd edildiyi kimi, mənfəətdən büdcə ilə və digər haqq-hesablar çəkilir, kredit üçün faizlər verilir. Bu haqq-hesabdan sonra əmələ gələn xalis mənfəət əmək kollektivinin sərəncamına keçir. Xalis ehtiyat kapitalına yönəldilir, qalan hissəsi isə xüsusi təyinatlı fondlara, dividendlərin ödənilməsinə və müəssisənin istehsal və sosial inkişafının başqa məqsədlərinə yönəldilir.

Bu kapitallara yönəldilən mənfəətin qədəri maliyyə planlarında müəyyən edilir. Təsərrüfat hesabını möhkəmlətmək məqsədilə, mədaxil və məxaricin plan balanslarında dövriyyə vəsaiti və kapital qoyuluşlarının artımını ilk növbədə mənfəət hesabına maliyyələşdirmək nəzərdə tutulur.

Bank rübün əvvəlindən keçən dövr ərzində balansə görə əldə edilmiş mənfəətin məbləğini nəzərə alaraq, təqdim edilmiş arayışa əsasən müəssisə ilə yenidən hesablaşır. İllik hesablaşmaya görə verilməmiş məbləğ maliyyə nazirliyi tərəfindən büdcəyə tədiyyələrin ümumi haqq-hesabına daxil edilir.

Mənfəətdən büdcəyə ödəmələr həmin müəssisə üçün qəti olan faizlə hesablanır. Rübün birinci ayında rüb üçün plan tədiyyə məbləğinin 30%-i qədər, ikinci və üçüncü ayların hər birində 35%-ə qədər mənfəətdən büdcəyə ödəmələr (ayırmalar) verilir. Mənfəətdən plan tədiyyələri ayda iki dəfə bərabər hissələrlə verilir.

Plan mənfəətindən və plandan əlavə mənfəətdən büdcəyə çatacaq tədiyyələr hesabat balanslarına əsasən aşağıdakı qaydada hesablanılır.

Planda nəzərdə tutulmuş tədiyyələrin plan mənfəətinə nisbətən nəzərə alaraq büdcəyə çatması faiz müəyyən olunur. Hər ay üçün rübün plandan, rüb üçün artan yekuna görə ilin əvvəlindən olan plana görə, cari il üçün illik plana görə.

Hesabat üzrə o cümlədən plan çərçivəsində və plandan əlavə (rüb daxilində-rübün əvvəlindən hesabat ayının axırınadək, rüb əvvəlində ilin əvvəlindən və il ərzində) mənfəət müəyyən edilir.

Yenidən hesablama zamanı ümumi mənfəət məbləğindən tullantılardan hazırlanan çox işlənən məhsulların satışından əldə edilən mənfəət, habelə məsrəflərin azaldılmasından əldə edilən qənaət büdcəyə verilən məbləğdən çıxılır.

İstehsalın sifarişlər sistemi əsasında tənzimlənməsinə keçilməsi istehlakçıların tələbatını dəqiq nəzərə almağa imkan verir. Bu gün makroiqtisadiyyatda iqtisadi mexanizm məhz bu istiqamətdə yenidən qurulur. Xüsusən sənayedə bu istiqamətdə fəal iş aparılır. Bu sahənin müəssisələri üçün yuxarıdan təsdiq edilən tapşırıqların dairəsi xeyli məhdudlaşdırılır. Onların planları hər şeydən əvvəl ticarət təşkilatları ilə müqavilələr əsasında formalaşdırılır, bu təşkilatlar isə öz sifarişlərinin əhalinin real tələbatına uyğunluğu üçün cavabdeh olmalıdır. Başqa sözlə desək, başlıca meyar ümumi həcmi deyil, malların lazım olan şeylər olacaqdır. Təkcə müəssisələrin istehsal həyatı, əməyə haqq verilməsi də məhsulun keyfiyyətindən, çeşidindən, bazarın tələbatını, istehlakçıların tələbatını nəzərə almaq bacarığından asılı olacaqdır. Bündən əlavə sənaye mallarının hazırlanması və sənaye-ticarət birlikləri yaradılması, firma ticarətinin genişləndirilməsi nəzərdə tutulur.

Yuxarıda qeyd olunanlar baxımından məhsul, iş və xidmətlərin satışı-müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biridir.

Satış vəsaitin dövrününün tamamlayıcı mərhələsi olub, sənaye istehsalının bazar

iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin fəaliyyətini qiymətləndirmək işində əsas həcm göstəricisi sayılır.

Satış üzrə tapşırığın yerinə yetirilməsinin düzgün uçota alınması təsərrüfat hesabını möhkəmləndirməyə, habelə müəssisələrin və makroiqtisadiyyatın sahələrinin mənfəətini aşkara çıxarmağa kömək göstərir.

Müəssisə özünün hazır məhsulunu başqa müəssisə və təşkilatlara satır.

Əlavə dəyər vergisi alınan hazır məhsul, müəssisənin topdansatış qiymətlərindən, müəyyən edilmiş miqdarda əlavə dəyər vergisindən və satış təşkilatlarının əlavələrindən ibarət olan sənayenin topdansatış qiymətləri ilə satılır. Bu zaman müəssisə əlavə dəyər vergisinin müvafiq məbləğlərini alır və həmin məbləğləri müəyyən edilmiş müddətdə dövlət büdcəsinə köçürülür. Əlavə dəyər vergisi alınmayan məhsullar üzrə satış təşkilatları qoşulmadan satılan məhsullar üzrə müəssisənin topdan satış qiymətləri və sənayenin topdan satış qiymətləri bir-birilə düz gəlir.

Məhsulun satışı ilə müəssisə vəsaitlərinin dövr etməsi başa çatır və satışdan daxil olan puldan əmək haqqını ödəmək, malgöndərənlərin ödəmə tələbnamələrinin ödənilməsi, malgöndərənlərin ödəmə tələbnamələrinin ödənilməsi, ssuda borclarının ödənilməsi, haqqların büdcəyə ödənilməsi və i.a. üçün istifadə edərək istehsal dövrünün yenidən təkrar olunmasına imkan yaradır. Məhsul, iş və xidmətin satışı nəticəsində təkcə müəssisənin istehsal və məhsul satışı üzrə xərcləri ödənilmir, həm də müəssisənin mənfəəti aşkar edilir.

Pul 223 sayılı «Bank hesablaşma hesabları», 501 sayılı «Qısamüddətli bank kreditləri» hesablarına hesablanan və ya pul kassaya daxil olan vaxtdan məhsul satılmış hesab olunur.

Malalanlar tərəfindən ödənilən, hesabat ayında malalana yola salınmayan məhsulların dəyəri, müəssisənin satılmış məhsulunun həcminə daxil edilmir. Malalanlar tərəfindən ödənilən, tədarükçü müəssisədə məsuliyyətli mühafizədə saxlanılan məhsulların dəyəri, satılmış məhsulların həcmində ancaq hökumətin qərarında nəzərdə tutulan hallarda (sifarişçinin tələbi əsasında məsuliyyətli mühafizəyə qəbul edilmiş ixracat və başqa məhsullar) və ya müvafiq olaraq sifarişçi müəssisənin və mal göndərən müəssisənin təbəçiliyində olduqları Nazirliyin icazəsi ilə (sifarişçiyə

təhvil verilmiş, iri fərdi avadanlıqlar) uçota alınır. Məhsulun satışı, müəssisənin hesablaşma hesablarından bankın göndərdiyi çıxarışa əsasən uçota alınır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun göndərilməsi və satışı üzrə və mənfəət üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi gedişində nəzarət və operativ uçot böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisə satışın həcmi və mənfəət üzrə tapşırığın yerinə yetirilməsinin gündəlik operativ-mühasibat uçotunun təşkilinə başlamışdır.

Müəssisənin mənfəəti əsasında onun gəlirli işləməsi və ya necə deyərlər, rentabelliği təyin edilir.

Mənfəətin mütləq miqdarı hələ müəssisənin pis və yaxşı işləməsi demək deyildir, bunun üçün müəssisənin istehsal fondlarından və vəsaitindən necə istifadə etməsini müqayisə etmək lazımdır. Deməli, müəssisənin mənfəətinin kəmiyyətini onun sərəncamına verilmiş torpaq, tikili və avadanlığın və dövriyyə vəsaitinin məbləği ilə müqayisə etmək lazımdır. Müəssisənin mənfəətinin onun faizlərlə götürülmüş əsas vəsaitinin məbləğinə olan nisbəti müəssisənin mənfəətlilik, gəlirlilik səviyyəsini və ya qəbul olunduğu kimi, müəssisənin rentabellik səviyyəsini göstərir.

Sənaye müəssisənin təsərrüfat planı olan texniki-sənaye, maliyyə planı, təşkilat-texniki tədbirlər, əmək və əmək haqqı, məhsul istehsalı və onun maya dəyəri, satış və mənfəət və i.a. üzrə bir-birilə qarşılıqlı bağlı olan tapşırıqları özündə birləşdirir. İşlərin yeni şəraitində müəssisə tərəfindən ixtisara salınmış sintetik göstəricilər dairəsi üzrə, yəni satılmış məhsulların ümumi həcmi, istehsalın və onun əsas növlərinin tədarükü üzrə tapşırıq, mənfəətin ümumi məbləği istehsalat fondlarına görə rentabellik səviyyəsi üzrə tapşırıq planlaşdırılır. Bu göstəricilər əsasında sənaye müəssisələrinin işinə qiymət verilir. Göstərilən əsas göstəricilərdən başqa, əmək haqqı fondu, büdcəyə ödəmə və büdcə təsisatı, yeni texnikanın tətbiqi üzrə tapşırıq, maddi-texniki təchizat və əsaslı tikintiyə aid göstəricilər də müəyyən edilir.

Bazar iqtisadiyyatı sistemində keçildiyi şəraitdə mənfəət və rentabellik göstəricisinin birinci plana çəkilməsi, xüsusilə böyük əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, mənfəət göstəricisində, yalnız istehsalat fəaliyyəti deyil, habelə təsərrüfatçılığın bütün cəhətləri yeni yardımçı müəssisələr, mənzil fondundan istifadə edilməsi öz əksini

tapır. Qazanılan hər bir nailiyyət mənfəəti artırır, hər bir nöqsan isə onu azaldır. Burada eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, mənfəət nəinki göstəricidir, eyni zamanda bütövlükdə müəssisənin və xüsusilə hər bir işçinin maddi cəhətdən həvəsləndirilməsinin əsas mənbəyidir.

Mənfəət yalnız mükafat üçün deyil, həm də müəssisənin genişləndirilməsi üçün əsas bir mənbə hesab olunur. Məlum olduğu kimi hər bir müəssisədə onun texniki cəhətdən inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün ayrıca yığım fondları və sosial sfera fondunun yaradılması nəzərdə tutulur. Bu fondlar mənfəətdən yaradılır.

1.3. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəticələrinin uçotda əks etdirilməsi

Bazar iqtisadiyyatına keçid iqtisadiyyatında mənfəət istehsalın inkişafının stimullaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Müəssisələr təsərrüfat fəaliyyətində mənfəətlə yanaşı nəzərdə tutulmayan itkilərə də malik ola bilərlər. Həm mənfəətlər, həm də zərərlər uçotda hər bir maddə və bütövlükdə maliyyə nəticələri üzrə öz əksini tapmalıdır.

Hesabat ilində müəssisənin fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsinin əmələ gəlməsi haqqında informasiyaları ümumiləşdirmək üçün 801 saylı «Ümumi mənfəət (zərər)» adlı aktiv passiv sintetik hesabı ayrılmışdır.

Bu hesabın kreditində müəssisələrin mənfəəti (gəlirlər) debeti üzrə isə zərərləri (itkiləri) əks olunur. Xüsusi ilə, hesabat dövrü ərzində bu hesabda aşağıdakılar uçota alınrlar.

- 1) hazır məhsulların (iş və xidmətlərin) satışından olan mənfəət və ya zərər;
- 2) təchizat-satış və ticarət firmalarından malların və taraların satışından ümumi gəlir;
- 3) torpaq, tikili və avadanlıqların satışından olan mənfəət və ya zərər, sair çıxmalardan olan gəlirlər və itkilər;
- 4) müəssisənin digər maddi qiymətlilərinin və sair aktivlərinin (qeyri-maddi aktivlərinin, qiymətli kağızların və b.) satışından gələn mənfəət və zərər;

- 5) digər müəssisələrdən pay iştirakından əldə olunan gəlir, səhmlər üzrə dividendlər və müəssisənin sahib olduğu istiqrazlar və digər qiymətli kağızlardan gəlirlər;
- 6) əmlakın icarəyə verilməsindən əldə edilmiş gəlirlər;
- 7) alınması ümitsiz olduğundan əvvəllər zərəre silinmiş debitor borclarının ödənilməsindən daxil olan məbləğ;
- 8) təsərrüfat müqavilələrinin şərtlərinin pozmasına görə, habelə vurulmuş zərərlərə görə məhkəmə tərəfindən hökm verilən və yaxud borclu tərəfindən etiraf olunmuş cərimə, peşman pulları və digər növdən olan sanksiyalar;
- 9) hesabat ilində aşkar olunan, keçən illərin mənfəəti (keçən ildə alınanaraq sərf edilmiş xidmətlərə və maddi qiymətlilərə görə hesablaşmalar üzrə mal göndərənlərdən, həmçinin, keçən ildə satılan məhsullara görə hesablaşmalar üzrə malalanlardan və sifarişçilərdən daxil olmuş məbləğlər);
- 10) qiymətlilərin istifadəsi üzrə yararlı olanların dəyərini çıxılması ilə, təbii fəlakətlərin qarşısının alınması və nəticələrinin ləğv olunması üzrə məsrəflərin daxil edərək, təbii fəlakətdən olan kompensasiya edilməyən itkilər (istehsalat ehtiyatlarının, hazır məhsulların məhv olması, istehsalın dayandırılmasından olan itkilər və s.);
- 11) konservasiya olunmuş istehsal güclərinin və obyektlərinin saxlanmasına çəkilmiş məsrəflər (başqa mənbələr hesabına ödənilən məbləğlərdən əlavə);
- 12) iddia müddəti vaxtı keçmiş debitor borcları və tutulması qeyri real olan başqa borcların silinməsindən olan itkilər;
- 13) günahkarlar müəyyən olunmayan və yaxud cavabdehin vəziyyətinin yaxşı olmaması və əmlakının tutulması mümkün olmaması barədə məhkəmə tərəfindən təsdiq olunan aktla geri qaytarılan icra sənədləri üzrə, və ya tutulması digər sənədlər üzrə etiraz olunan və s. Tikili və avadanlıqların obyektlərinin çatışmamasına və ya korlanmasına görə müəyyən edilmiş qaydada əvvəllər müəyyən olunan borcların silinməsindən yaranan zərərlər;
- 14) hesabat ilində aşkar edilən, ötən illərin zərərləri;

- 15) ləğv edilmiş istehsalat sifarişləri üzrə məsrəflər, habelə sərflənmiş maddi qiymətlilərin dəyərini çıxmaqla məhsul verməyən istehsala çəkilən məsrəflər (sifarişçilər tərəfindən ödənilən itkiləri çıxmaqla);
- 16) başqa müəssisələrin, idarələrin və müəssisələrin xarici valyutalarının satılması və alınması ilə əlaqədar olan xərclər (hərrac rüsumu və i.a.);
- 17) məhkəmə məsrəfləri və arbitraj xərcləri;
- 18) vaxtı keçmiş qısamüddətli ssudalar üzrə veksellər diskontundan və digər borc öhdəçilik əməliyyatlarına, habelə orta müddətli və uzunmüddətli kreditlərə və b. bank kreditlərinə görə faizlər.

Hesabatili ərzində göstərilən gəlirlər və itgilər 801 nömrəli hesabda ilin əvvəlindən yekunla toplanırlar (toplanma prinsipi.

Əldə edilən mənfəət və ya zərərlə aşağıdakı mühasibat uçotunda aşağıdakı mühasibat yazılışları ilə əks olunur:

a) məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satışından olan mənfəət:

601 saylı «Satış» hesabının debeti

801 saylı «Ümumi mənfəət (zərər) hesabının krediti»

v) məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satışından olan zərər:

801 saylı «Ümumi mənfəət (zərər) hesabının debeti»

601 saylı «Satış» hesabının krediti

Təşkilatların, onlara məxsus olan tikili və avadanlıqlarının satışından və s. Çıxmalarından (ləğv olunma, silinmə, əvəzsiz verilmə və b.) mənfəəti və ya zərəri ola bilər. Göstərilən maliyyə nəticələri 731 saylı «Sair əməliyyat xərcləri» hesabında müəyyən edilir.

Əldə edilən mənfəət uçotda aşağıdakı yazılışla əks etdirilir:

731 saylı «Sair əməliyyatların xərcləri» hesabının debeti

801 saylı «Ümumi mənfəət (zərərlər) hesabının krediti.

Zərərlərin məbləğinə belə yazılış verilir:

801 saylı «Ümumi mənfəət (zərər) hesabının debeti,

731 saylı «Sair əməliyyat xərcləri» hesabının krediti.

Təşkilatın malik olduğu mal-məntəqə qiymətlilərinin (dövriyyədəki vəsaitlərin), qeyri-maddi aktivlərin, valyuta qiymətlilərinin, qiymətli kağızların və digər maliyyə nəticələrinin və i.a. satışından olan maliyyə nəticələri 731 saylı «Sair əməliyyat

xərcləri» hesabında müəyyən edilir, göstərilən aktivlərin satışından olan mənfəət uçotda belə yazılışla əks etdirilir:

731 sayılı «Sair əməliyyatların xərcləri» hesabının debeti

801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərərlər) hesabının krediti.

Zərərlər mühasibat uçotu hesablarında tərsinə köçürmələrlə göstərilir.

Bundan başqa, təşkilatların satışından kənar əməliyyatlarından, daha doğrusu, məhsulların (iş və xidmətlərin) istehsal və satışı ilə, tikili və avadanlıqların, mal-material qiymətlilərin, qeyri-maddi və digər aktivlərin satışından maliyyə nəticələri ola bilər. Onlar birbaşa 801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərərlər) hesabında müxtəlif hesablarla müxabirləşmə ilə uçota alınır. Satışdankənar əməliyyatlardan olan gəlirlərlə uçotda belə yazılış tərtib edirlər:

801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərər) hesabının krediti

223 sayılı «Bank hesablaşma hesabları» (221,223) hesabının debeti əvvəllər zərəre silinmiş ümitsiz borcların daxil olmasına; digər müəssisələrdən pay iştirakından, əldə olunan gəlirlər, səhmlər üzrə dividendlər və müəssisəyə məxsus olan istiqrazlar və digər qiymətli kağızlar üzrə gəlirlər (217,172); qısamüddətli icarəyə verilmiş əmlakdan olan gəlirlər (217); təsərrüfat müqavilələrinin şərtlərinin pozulmasına görə cərimə, peniyalar, peşman pulları və digər növdən olan sanksiyalar, həmçinin vurulan zərərlərin ödənilməsinə görə daxilolmalar (217); əvvəlki illərə aid olması sənədlə təsdiq olunan, hesabat ilində aşkar edilən ötən illərin mənfəəti (223.2, 217);

221 sayılı «Kassa» hesabının debeti – kassanın inventarizasiyası nəticəsində aşkar edilən pul vəsaitlərinin artığı;

111 sayılı «Torpaq, tikililər və avadanlıqlar – Dəyər», 101 sayılı «Qeyri-maddi aktivlər- Dəyər», 113 sayılı «Torpaq, tikililər və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması», 201 sayılı «Material ehtiyatları», 204 sayılı «Hazır məhsul» (202, 202.9, 205) hesablarının debeti-inventarlaşdırma zamanı aşkar edilən tikili və avadanlıqların, maddi qiymətlilətin, məhsulların və digər əmlakın artıqları;

214 sayılı «İcarə üzrə qısamüddətli debitor borcları» hesabının debeti-uzunmüddətli icarə müqaviləsi üzrə hesablanmış fazilərin məbləğinə;

542 sayılı «Gələcək dövrlərin gəlirləri» hesabının debeti – hesabat dövrünə aid olan, icarədən gələcək dövrlərin gəlirləri hissəsinə silinməsi (ödəmə məbləğlərinin gəlirlərin məbləğinə aid edilməsinə müvafiq olaraq) və i.a.

Satışdan kənar əməliyyatlar nəticəsində olan itkilər hesablarda aşağıdakı qaydada uçota alınır:

801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərər) hesabının debeti;

223 sayılı «Bank hesablaşma hesabları» (223.2, 217) hesabın krediti təsərrüfat müqavilələrinin şərtlərini pozmağa görə ödənilən və ya etiraf edilən cərimələr, peniya, peşiman pulları və digər növdən sayılan sanksiyalar.

201 sayılı «Material ehtiyatları», 204 sayılı «Hazır məhsul» (131, 731, 515, 533 və b.) hesabların krediti vaxtı keçmiş müxtəlif debitor borclarının silinən məbləğinə, 731 sayılı «Sair əməliyyatlar üzrə xərclər» hesabının krediti cavabdeh şəxsin imkansızlığı və onun əmlakının tutulması dövrüyyəsinin mümkünsüzlüyü barədə aktın məhkəmə tərəfindən təsdiq olunan icra sənədləri geri qaytarılan çatışmamazlıqlar və oğurluqlar üzrə keçmişdə qərar verilən borcların silinməsindən olan zərərlərin məbləğinə; 217 sayılı «digər qısamüddətli debitor borcları» hesabının krediti əvvəlcə 801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabına silinən, lakin tutulması mümkün olmayan, müqavilə öhdəliklərinə ödəyicilər tərəfindən riayət olunmamasına görə cərimə sanksiyalarının məbləğinə;

201 sayılı «Material ehtiyatları», 533 sayılı «Əməyin ödənilməsi üzrə işçi heyətinə olan borclar» (202.9, 202.8, 721, 522 və b.) hesabların krediti konservasiya edilmiş istehsalların saxlanması üzrə (digər mənbələrdən ödənilən məsrəflərdən başqa) məsrəflərə; 202 sayılı «İstehsalat məsrəfləri», 202.6 sayılı «Materialların kənar istehsal xərcləri» (202.8, 721 və b.) hesablarının krediti – ləğv edilmiş istehsalat sifarişləri, habelə məhsul verməyən istehsal üzrə (geri qaytarılan maddi qiymətliləri və kompensasiyaları çıxmaqla) məsrəflərə; 223 sayılı «Bank hesablaşma hesabları», 223.2 sayılı «Bank hesablaşma hesabları- Valyuta» hesablarının krediti- məhkəmə xərclərinə və arbitraj riisumlarına və b. Bundan başqa, müəssisələr mənfəət hesabına mal-alanlardan və sifarişçilərdən tələb olunmayan borcun ödənilməsi üçün şübhəli olan borclara görə ehtiyatlar yarada bilirlər. Onlar hesabat ilinin sonunda mənfəət hesabına yaradılır. Bu zaman belə yazılış tərtib edilir:

801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabının debeti;

901 sayılı «Sair mənfəət vergisi» hesabının krediti.

Təsərrüfat fəaliyyəti prosesində müəssisələrdə digər satışdan kənar gəlirlər və itkilər meydana çıxıb bilər.

Beləliklə, 801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərərlər)» hesabının debetində müəssisənin zərərvə itkiləri, krediti üzrə isə mənfəəti (gəlirlər) əks olunur. Əgər müəssisə özünün fəaliyyəti nəticəsində mənfəət əldə edibsə, qalıq son (maliyyə nəticəsi) kreditdə və əgər müəssisə zərər əldə edibsə, debetdə ola bilər. Bu zaman mənfəət balansın passivində, zərərlər isə -aktivdə göstərilir.

Satışdankənar əməliyyatlardan olan son nəticə onlardan əldə edilən gəlirləri itkilərlə müqaisə etməklə müəyyən edilir.

801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabı üzrə sintetik və analitik uçot 15 sayılı jurnal-orderdə aparılır. Qeyd olunan jurnal-orderdə mühasibat arayışının, hesablaşma və sair hesablardan bankın çıxarışının məlumatları əsasında tərtib olunur.

1.4. Maliyyə nəticələrinin auditi və onun müasir şəraitdə təşkili metodikası

Mənfəət nəqliyyat təşkilatlarının iqtisadi göstəricilərindən biri olaraq, onun son maliyyə nəticələrini və istehsalın səmərəliliyinin səviyyəsini xarakterizə edir. Son maliyyə nəticəsini uçota almaq üçün mühasibat uçotunun hesablar planında «Ümumi mənfəət (zərər)» adlı 801 sayılı sintetik hesab nəzərdə tutulmuşdur. Hazırkı dövrdə təşkilatın balans mənfəəti (zərəri) ilə ərzində balansda ayrıca maddədə müfəssəl qaydada əks etdirilir. Belə ki, balansın passivində əldə olunan mənfəət, aktivində onun maliyyə istifadəsi və yaxud faktiki zərər məbləği öz əksini tapır. İl başa çatdıqdan sonra mənfəətin məbləği, istifadə olunan məbləğ qədər azaldılır və ona aşağıdakı kimi mühasibat yazılışı verilir:

Debet 801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabı.

Kredit 353 sayılı «Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (örtülməmiş zərər)» hesabı.

İlin sonunda 343 sayılı hesabın balansında qalıq olmamalıdır. Hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəətinin (zərər) məbləği 801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabından 341 sayılı «Hesabat dövrünün xalis mənfəəti (zərər)» hesabına silinir. Hazır məhsulun satışından əldə olunmuş mənfəətlə yanaşı, 801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərərlər)» hesabında aşağıdakı mənbələrdən daxil olan vəsaitlər əks etdirilir: digər müəssisələrdə payla iştirakdan alınmış gəlirlər, aksiyalar üzrə

dividendlər, istiqraz və digər qiymətli kağızlar üzrə gəlirlər, valyuta hesabı üzrə müsbət kurs fərqi, xarici valyutada əməliyyatlar, əmlakın kirayə verilməsindən alınan gəlirlər və s. Yoxlamada auditor bu əməliyyatları və onların uçotda əks etdirilməsinin düzgünlüyünü diqqətlə yoxlamalıdır.

Audit yoxlamasının qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridə mənfəət məbləğinin (zərərin) dəqiq müəyyən edilməsini və mənfəətdən düzgün istifadə olunma vəziyyətini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabında aşağıdakı xərclər və itkilərdə əks etdirilir ki, onların da təhlil olunmasına ehtiyac duyulur.

1. Dondurulan (ehtiyat) istehsal güclərinin və obyektlərin saxlanması məsrəfləri.
2. İstehsal olunması ləğv olunan sifarişlər üzrə məsrəflər.
3. Tətbiq olunan cərimə sanksiyası üzrə olan məbləğlər, peniya və s.
4. Digər təşkilatlar və şəxslərlə olan hesablaşmaların yoxlanılmalı olan şübhəli borc məbləğləri.
5. İddia müddəti ötən debitor borcların silinməsindən olan zərərlər.

Audit yoxlamasında bu qeydlər üzrə olan əməliyyatların qanunauyğunluğu və təsərrüfatın mənafeyi baxımından məqsədə uyğunluğunun vəziyyəti diqqətlə öyrənilməlidir. Audit yoxlamasında aşağıdakıların da dərindən öyrənilməsinə və bu sahədəki vəziyyətə obyektiv qiymət verilməsinə ciddi ehtiyac vardır:

- Bütçəyə çatacaq vergi məbləğinin vaxtında ödənməsinə, xüsusi təyinatlı fondların yaradılmasının düzgünlüyü, mənfəətin təsisçilər arasında doğru və vaxtında bölüşdürülməsi vəziyyətinə.

Əlavə olaraq auditor aşağıda qeyd edilən məsələlərinə də ətraflı təhlil olunmasını təmin etməlidir:

-işçinin günahı üzündən baş verən boş dayanmadan əmələ gəlmiş və ödəndirilməyən itki məbləğini;

-hazır məhsul və istehsalat ehtiyatlarının qiymətinin aşağı salınmasından yaranan itkilər;

-məhkəmə və arbitraj araşdırmaları üzrə xərclər;

-dəqiq təqsirkarı müəyyən edilməyən çatışmamazlıq və mənimsəmə üzrə olan zərərləri;

- ötən illərin cari ildə aşkar edilmiş zərərləri üzrə olan məbləğlər;
- xarici valyuta əməliyyatlarından olan zərərlər və s.

Mühasibat uçotunun vahid hesablər planına uyğun olaraq 801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərərlər)» hesabında malların (məhsul, işlərin, xidmətlərin satışından olan maliyyə nəticəsi ilə yanaşı həmçinin də 731.1 sayılı «Sair əməliyyat xərcləri» satışından olan mənfəət və zərərlər əks etdirilir. Bu hesablarda əks etdirilən əməliyyatların üzərində nəzarəti təmin etmək məqsədi ilə yoxlama zamanı 13 və 15 sayılı jurnal-orderin yazılışlarından və yaxud da onları əvəz edən 731 sayılı hesabın debet və kredit dövriyyəsi üzrə olan maşınogramın yazılışlarından istifadə olunmalıdır.

Audit yoxlaması zamanı əldə olunan mühüm məsələlərdən biri də mənfəətdən düzgün istifadə olunma vəziyyətinin dəqiq müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Mənfəətdən bir qayda olaraq aşağıdakı məqsədlər üzrə istifadə olunur və bu əməliyyatlar 341 sayılı «Hesabat dövrünün xalis mənfəəti (zərəri)» vasitəsi ilə həyata keçirilir:

- 1 sayılı subhesab vasitəsi ilə «Büdcəyə ödəmələr»;
- 2 sayılı subhesab vasitəsi ilə «Mənfəətdən digər məqsədlərə istifadəsinə» (ehtiyat kapitalı və müəssisənin fəaliyyəti və müəssisə kollektivinin sosial məsələlərinin yaxşılaşdırılması üçün lazım olan fondların yaradılmasına) və s.

Auditor, yoxlama vaxtı hesablanan vergilərin büdcəyə ödənməsi üçün nəzərdə tutulan müddətə əməl olunmasını və xüsusi təyinatlı fondların yaradılmasının doğruluğunun, mənfəətin düzgün və vaxtında bölüşdürülməsinin vəziyyətini ardıcıl olmasının və tələb olunan səviyyədə yoxlamalıdır.

Auditor, balansın reformasiyasını düzgün həyata keçirilməsinə də xüsusi diqqət yetirməlidir. Bu zaman o, yadda saxlamalıdır ki, bölüşdürülən mənfəətin dəqiqləşdirilmiş məbləği 341 sayılı hesabın kreditindən 801 sayılı hesabın debetinə silinməlidir. Bundan sonra 801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərərlər)» hesabında yaranan qalıq (saldo) hesabat ilinin «Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (örtülməmiş zərər)» adlı 343 nömrəli sintetik hesabın «hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəəti (zərəri)» subhesabına aid olunur. Balansın reformasiyasının əks olunduğu mühasibat yazılışı hesabat ilinin son qəti yazılışla (dövriyyəsi) həyata keçirilir.

Beləliklə, balansın reformasiyası nəticəsində 801 sayılı sintetik hesabın və 343 sayılı sintetik hesabın 1 sayılı subhesabının sonrakı ilin əvvəli üçün saldosu (qalıq) sifira bərabər olur. Bu da onu göstərir ki, balansdan maliyyə nəticəsi silinib və onların məbləği başa çatan hesabat ilində istifadə olunmuşdur. 343 sayılı «Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (örtülməmiş zərər)» sintetik hesabının 1 sayılı «hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəəti (zərər)» subhesabında saldosu (qalıq) sonrakı ilin birinci rübündə bütövlükdə silinir və bununla da sonrakı ilin balansının reformasiyasına qədər bu hesab üzrə yekun sifira bərabər olaraq qalır.

Bir çox müəssisələrdə (şirkətlərdə, firmalarda) onların normal fəaliyyət göstərməsi və əməm kollektivinin sosial məsələlərinin müsbət həll olunması üçün xüsusi təyinatlı fondlar yaradılır.

Xüsusi təyinatlı fondların tərkibinə aşağıdakılar daxildir:

-yığım fondu, sosial sferanın fondu və istehlak fondu.

Yığım fondunun vəsaitləri müəssisənin (şirkət, firma) istehsalının inkişafı və təsis sənədlərində nəzərdə tutulmuş buna bənzər işlərin, xüsusilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönləndirilir:

-fəaliyyətdə olan istehsalın texniki cəhətdən silahlandırılması, yenidən qurulması, genişləndirilməsi və eyni obyektlərin tikilməsi;

-avadanlıqların və cihazların əldə olunması, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması;

-aksiyaların, istiqrazların və digər qiymətli kağızların buraxılması və yayılması ilə əlaqəli olan xərclərin ödənilməsi;

-investisiya fondu, birgə müəssisə, aksionerlər cəmiyyətinin və assosiasiyaların yaradılmasına olan üzvlük haqqı məbləğinin ödənilməsinə və s.

Xüsusi təyinatlı fondların siyahısı və yaradılma qaydası təsis sənədlərinə əsasən müəyyənləşdirilir.

Xüsusi təyinatlı fondların yaradılmasını və onun vəsaitində istifadə vəziyyətini yoxlayarkən, auditor bu fondların yaradılması və istifadəsinin uçotunun ayrı-ayrılıqda aparılması haqqında respublikamızda yoxlama gününə qüvvədə olan təlimatlara (qaydaya) mükəmməl bələd olmalıdır və onun tələblərinə əməl etməlidir.

Auditor xüsusi təyinatlı fondların yoxlanılması üçün lazımi informasiya mənbələrini də dərinləndirərək və onlardan ərtaflı istifadə etməyi bacarmalıdır. Mühasibat uçotunun yeni hesablar planında xüsusi təyinatlı fondların uçota alınması üçün 335 sayılı passiv, sintetik fond hesabı nəzərdə tutulmuşdur. Bu

fondlarda əməliyyatların sintetik və analitik uçotunun registri qismində 12 sayılı jurnal-orderdən istifadə edilir. Bu fondların hesabat dövrünün əvvəlinə və axırına olan vəsaitlərinin qalıq məbləği balansın passivinin 1-ci bölməsində ümumi məbləğlərlə göstərilir. Eyni vaxtda, xüsusi və təyinatlı fondların hər birinin qalığı, daxilolmalar və onlardab istifadə edilməsi balans əlavənin xüsusi bölməsində əks etdirilir.

Qüvvədə olan (hələlik) qaydaya əsasən xüsusi təyinatlı fondlar yaranarkən və onların tamamlanmasına vəsait daxil edilərkən onlara aşağıdakı kimi mühasibat yazılışı tərtib olunmalıdır:

Yoxlamada kapital qoyuluşu hesabına əldə edilmiş vəsaitin, həmçinin yaşayış binalarının və obyektlərin əvəzsiz qydada verilməsi üzrə olan əməliyyatlar da diqqətlə yoxlanmalıdır. Auditor unutmamalıdır ki, bu cür əvəzsiz daxil olmuş yaşayış binaları və yaxud yaşayış fondunun obyektləri Əmlak Komitəsinin (və ya xüsusi audit qiymətdə təşkilatının) qoyduğu qiymətlərlə (əgər icazə verilsə, onu əvəzsiz verən müəssisənin təhvil-təslim aktında göstərilən qiymətlə) mədaxil edilməklə uçotda əks olunmalıdır. Bu cür əməliyyatlara aşağıdakı kimi mühasibat yazılışı verilməlidir:

Debet 111 «Torpaq, tikili və avadanlıq – Dəyər»

Kredit 335 «Digər ehtiyatlar» hesabında 4-cü «Sosial sferanın fondu» subhesabı.

Əvəzsiz daxil olunan sair aktivlərin məbləğinə aşağıdakı kimi mühasibat yazılışı tərtib edilməlidir:

Debet 101 «Qeyri maddi aktivlər-Dəyər» hesabı; 201 «Material ehtiyatları»

Kredit 335-4 «Sosial sfera fondu» subhesabı.

Sosial sfera fondu, habelə istehlak fondu da mənfəət hesabına yaradılarkən və bu fondlara mənfəət hesabına vəsait köçürülən zaman və həmin subhesabların kreditə və 341 sayılı hesabın debetinə yazılış verilir. Xüsusi təyinatlı fondlar hesabının 5-ci «İstehlak fondları» subhesabına məqsədli ödənişlər (üzvlük-iştirak haqqı) daxil ola bilər.

Auditor firmada xüsusi təyinatlı fondlar barədə mövcud vəziyyəti müəyyən etmək və bu sahədə düzgün fikir söyləmək üçün mütləq bu fondlar üzrə baş vermiş əməliyyatların uçotda və hesabatda əks etdirilməsinin doğruluğuna əmin olmalıdır.

Bunun üçün yuxarıda göstərilən məsələlər diqqətlə araşdıraraq uçot və hesabatda yol verilən nöqsanları aradan qaldırılmalıdır. Çünki, düzgün olmayan məlumat mənbələrinə əsaslanıb, yoxlanılan iqtisadi subyektin fəaliyyətinə obyektiv qiymət vermək qeyri-mümkündür.

II FƏSİL. Bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin uçotunun müasir vəziyyəti və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

2.1. Mənfəətin vergiyə cəlb edilməsinin uçotu və onun təkmilləşdirilməsi

Azərbaycan Respublikası ərazisində təsərrüfat hesabında olub, müstəqil balansla malik və hüquqi şəxs sayılan (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankından əlavə) müəssisələr, birliklər və təşkilatlar, təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan beynəlxalq birliklər, respublika müəssisələri, birlikləri və təşkilatlarının iştirakı ilə başqa ölkələrin ərazisində yaradılan birgə müəssisələrin Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən filialları və bundan başqa büdcə təşkilatları mənfəətdən verginin tədiyyəçiləridir.

Təsərrüfat və digər kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan beynəlxalq qeyri hökumət təşkilatları (birlikləri) və respublika səhmdar kommersiya bankları, kommersiya bankları, sığorta təşkilatları, səhmdar cəmiyyətləri və onların ittifaqları, istehlak kooperasiyasının müəssisələri, birlikləri və təşkilatları, ictimai birlikləri, onların müəssisələri, birlikləri və təşkilatları, dini təşkilatlar, korporativlər, onların filialları və şöbələri də mənfəətdən verginin tədiyyəçiləridir.

Yollar, mülki aviasiya, rabitə və müdafiə nazirliklərinin əsas fəaliyyətinə aid məsələlər üzrə büdcə ilə haqq hesablar mərkəzləşdirilmiş qaydada aparılır.

Verginin tutulması obyekt müəssisənin ümumi gəliri hesab edilir. Verginin miqdarı vergiyə cəlb edilən faktiki mənfəətin məbləğinə və vergi dərəcəsinə əsasən müəyyən edilir.

Mənfəət vergisi vergi tutulan mənfəətdən 20% dərəcəsi ilə hesablanır. Mənfəət vergisinin tutulma obyekt müəssisənin nəzərdə tutulmuş müddəalara uyğun olaraq azaldılan (artırılan) ümumi mənfəətdir.

Ümumi mənfəət məhsulun (işlərin, xidmətlərin), əsas fondların (o cümlədən torpaq sahəsinin), müəssisənin digər əmlakının satışından əldə edilən mənfəətin (zərərin) və qeyri-satış əməliyyatlarından gəlirlərin, həmin əməliyyatlar üzrə xərclər və itkilər məbləğində azaldılan məbləğidir.

Məhsul (iş və xidmət) satışından mənfəət (zərər) əlavə dəyər vergisi və ak-sizlər, həmçinin bənzər qaydada hesablanan digər vergilər (yanacaq-sürtkü mate-riallarının satışından vergi və i.a.) çıxılaraq, məhsul (işlər, xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlərlə məhsulun (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərinə daxil edilən istehsal və satış məsrəfləri arasındakı fərq kimi müəyyən olunur. Xarici iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən müəssisələrə görə mənfəət hesablanarkən məhsul (işlər, xidmətlər) satışından əldə edilən gəlirlərdən ödənilmiş ixrac rüsumları çıxılır.

Məhsulun (iş və xidmətlər) maya dəyərinə daxil olunan məsrəflərin tərkibi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 avqust 1996-cı il tarixli 111 sayılı qərarı ilə təsdiq olunan «Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında» Əsasnamə ilə müəyyən edilir.

Vergitutma məqsədləri üçün müəssisənin əsas fondlarının və digər əmlakının satışından mənfəət müəyyən edilərkən bu fondların və əmlakın satış qiyməti ilə (əlavə dəyər vergisi nəzərə alınmadan) ilkin və ya qalıq dəyəri arasındakı fərq (satışla əlaqədar xərclər çıxılmaqla) nəzərə alınır. Bu halda əsas fondların və digər əmlakın ilkin və qalıq dəyəri onların Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə müvafiq olaraq yenidən qiymətləndirilməsi nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

Köhnəlmə hesablanması yolu ilə dəyəri ödənilən əsas fondlar, qeyri-maddi aktivlər, azqiymətli və tez xarab olan əşyalar üzrə bu fondların və əmlakın qalıq dəyəri götürülür.

Göstərilən aktivlərin satışının və əvəzsiz verilməsinin mənfi nəticəsi vergi tutulması məqsədləri üçün vergiyə cəlb edilən mənfəəti azaltmamalıdır.

Mənfəət vergisi üzrə güzəşt verilmiş əsas fondlar və tikintisi başa çatdırılmamış obyektlər, onların satın alındığı və ya quraşdırıldığı vaxtdan iki il ərzində satılarsa və ya əvəzsiz olaraq verilsə, vergi tutulan mənfəət bu əsas fondların qalıq dəyəri və tikintisi başa çatdırılmamış obyektlər üzrə çəkilmiş məsrəflər qədər artırılır (əvvəl verilmiş güzəştlər dairəsində).

2.2. Mənfəətin formalaşmasının müasir konsepsiyası və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması

Müəssisənin işgüzar fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsinin ən vacib forması onun hesabat dövründə istehsal və maliyyə -təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsində əldə etdiyi maliyyə nəticələri göstəricisidir. Bu göstərici mənfəət və ya zərərlə nəticələnə bilər. Maliyyə nəticəsi Azərbaycan Respublikası «Mühasibat uçotu haqqında» Qanunun tələblərinə müvafiq olaraq hesabat bütün əməliyyatlarının nəticələrinin və mühasibat uçotu maddələrinin qiymətləndirilməsi nəticəsi kimi müəyyən olunur.

Müəssisənin hesabat dövründəki fəaliyyəti ilə əlaqədar maliyyə nəticəsi (mənfəət, zərərlər) onun özünəməxsus kapitalının artma və ya azalma həcmi ilə müəyyən olunur. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində özünəməxsus kapitalın artması mənfəət və zərərlərə uyğunlaşır. Maliyyə nəticəsi hesabat işinin əvvəlindən sonuna kimi olan dövrü əhatə edir. Mühasibat uçotu nəticəsi kimi müəyyən edilmiş mənfəət və zərər müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində aşağıdakı mənbələrdən yaranır:

- a) Müəssisənin bilavasitə yerinə yetirdiyi cari fəaliyyətdən, yəni məhsul satışı, işlərin və xidmətlərin yerinə yetirilməsindən yaranan nəticə (mənfəət, zərər);
- b) Tikili və avadanlıqların və digər aktivlərin satışından olan maliyyə nəticəsi;
- c) Satışla əlaqədar olmayan maliyyə - təsərrüfat əməliyyatlarından əldə olunan mənfəət və zərərlər.

Yuxarıda göstərilən mənfəət və zərərin yekunu müəssisənin özünə məxsus kapitalının artması və ya azalmasını əks etdirir.

Müəssisələr hesabat ilinin tam yekunu əsasında maliyyə nəticəsini müəyyən edir. Hesabat ili üzrə balans mənfəəti, büdcə ilə hesablaşmaların nəticəsi nəzərə alınmaqla müəyyən olunur. Balans mənfəəti müəssisənin bütün istehsal və qeyri-istehsal maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üzrə əldə olunmuş mənfəətin yekunu hesab edilir. Qanunvericilikdə müəyyən olunmuş vergilərvə digər icbari tədiyyələr ödədikdən sonra müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətonun xalis mənfəəti sayılır.

Maliyyə hər bir təşkilatın ən vacib biznes funksiyası, mühasibatlıq isə «biznesin dili» sayılır. Bu səbəbdən biznesi əhatə edən rəqəmlərin və maliyyə

hesabatlarının başa düşülməsi bütün menecerlər üçün olduqca vacibdir. Dövri olaraq hazırlanmış maliyyə hesabatları şirkətin maliyyə durumunu, fəaliyyətinin nəticələrini göstərir. Bu fəsildə həmin hesabatların necə əmələ gəldiyini, onların əsasını təşkil edən elementləri müşahidə edəcəyik. Qeyd edək ki, müəssisələrin (firma, şirkət, holdinq) əsas portretini təsvir edən üç əsas maliyyə hesabatı aşağıdakılardır:

1. Balans hesabatı
2. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat
3. Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat
4. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat
5. İzahedici qeydlər.

Bunlardan ən geniş yayılmış hesabatlar: 1) Balans hesabatı, 2) Mənfəət və zərər haqqında hesabat, 3) Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatdır-(kassa hesabatı).

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat şirkətin dövr ərzində nə itirib nə qazandığını (gəlirləri və xərcləri) təsvir edir.

Mənfəət (zərər) = gəlirlər – xərclər

Gəlirlər xərclərdən çox olarsa mənfəət, əks halda isə zərər meydana çıxır.

Balans hesabatı isə dövr ərzindəki fəaliyyətini yox, konkret zamana olan vəziyyəti (hesabların qalığını) göstərir. Kassa hesabatı nağd vəsaitlərin dövr ərzindəki hərəkətini təsvir edir. Kassa hesabatının meydana gəlməsinin əsas səbəbi nağd pulun müəssisə üçün kəsb etdiyi əhəmiyyətlə bağlıdır. Bəzən müəssisələr mənfəətlə işlədiyi halda nağd ul çatışmazlığından əziyyət çəkirlər. Ona görə müəssisələr nağd pulun idarə olunmasına və hesabatlılığına xüsusi diqqət yetirməlidir. Məsələn, vergi bərcunu müəyyən etmək üçün, investisiya potensialını müəyyən etmək üçün, şirkətin bazar dəyərini müəyyənləşdirmək və s. Məqsədindən asılı olaraq hesabatların son nəticəsi fərqli olur. Bu səbəblə də, maliyyə hesabatlarını şərh edərkən hesabatın hazırlanma məqsədinə, təyinatına diqqət yetirmək lazımdır.

Maliyyə hesabatlarının bir qrup istifadəçiləri müəssisənin maliyyə durumu ilə maraqlandıqları halda, digərləri müəssisənin fəaliyyətinin qanunvericiliyə uyğun olub olmadığını müəyyən edirlər. Birinci qrupa investor, səhmdarlar, kredit təşkilatları, təchizatçılar və s. aiddir. İkinci qrupa isə vergi və digər dövlət tənzimləyici təşkilatlara aiddir.

Aşağıdakı nümunə üzrə mənfəət və zərər hesabatında mənfəətin formalaşmasına nəzər salaq.

Ümumi dövriyyədən (satış) satışın dəyərini (satılmış məhsulun və yaxud göstərilən xidmətlərin dəyəri) çıxanda ümumi mənfəəti alırıq.

Satış – satışın dəyəri = ümumi mənfəət

Bu müəssisənin fəaliyyətinin əsas nəticəsini təsvir edir. Çünki digər xərclər (operativ xərclər, faiz xərcləri) dövriyyədən asılı olmayıb əsasən əvvəldən müəyyən olunmuş, bəlli olan və nisbətən sabit xərclərdir.

Satışla əlaqəli vergilər (ƏDV, aksiz və s.) ümumi dövriyyəyə aid olunmur. Çünki bu vergilər müəssisəyə deyil, dövlət büdcəsinə məxsusdur.

Satışın dəyərinə isə satışla bilavasitə bağlı olan bütün xərclər aiddir. Bunlar o xərclərdir ki, satış baş tutmasaydı, bu xərclər olmayacaqdı. Misal olaraq material xərcləri, satışla bağlı əmək haqqı, qablaşdırma və s. qeyd edə bilərik.

Operativ xərclərə müəssisənin normal fəaliyyətini təmin etmək üçün vacib olan, satışa bağlı olmayan xərclər aiddir. Bunlara misal olaraq marketinq xərclərini, təsərrüfat xərclərini, kommunal xərcləri, ofisin təminatını, aylıq sabit əmək haqqını və s. aid edə bilərik. Operativ xərclərin ümumi mənfəətdən çıxdıqdan sonra operativ mənfəət alınır:

Ümumi mənfəət- operativ xərclər = operativ mənfəət

Operativ mənfəətdən faiz xərclərinin və mənfəət vergisinin çıxılmasından sonra xalis mənfəət alınır.

Operativ mənfəət – faiz xərcləri – mənfəət vergisi = xalis mənfəət

Səhmdarlar xalis mənfəətin maksimal çox olmasında maraqlıdır. Çünki dividend xalis mənfəətdən ayrılır. Xalis mənfəətdən səhmdarlara dividend ayrıldıqdan sonra qalıq mənfəət (sərəncamda olan mənfəət) alınır. Beləliklə, vergiyə cəlb olunmuş mənfəət aşağıdakı şəkildə bölünür:

Dividend ayrıldıqdan sonra qalıq mənfəət səhmdarlar tərəfindən yeni investisiya qoyuluşu (re-investisiya) hesab edilir. Reinvestisiyada məqsəd mənfəətin bir hissəsinin inkişafa yönəldilməsi, bununla da şirkətin daha dayanıqlı formada fəaliyyətinin təmin olunmasıdır.

2.3.Mənfəətin hesablanması metodikası və onun təkmilləşdirilməsi

Müəssisənin mənfəətinin məqsədi – onun maliyyə nəticələrinin davamlı artımını təmin edən idarəetmə qərarlarının təhlilində maliyyə - iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasını müəyyən etməkdir.

Hesabat dövründə mənfəətin öyrənilməsi üçün aşağıdakıları həyata keçirmək lazımdır:

- Müəssisənin (firmanın, şirkətin) maliyyə nəticələri üzrə verilmiş planın yerinə yetirilməsini bütünlüklə və ayrı-ayrı bölmələr üzrə təhlil etmək;

- Mənfəət göstəricilərinin struktur – dinamik təhlilini aparmaq;

- Maliyyə nəticələrinin formalaşmasında daxili və xarici amillərin aşkar edib təsir dərəcəsini müəyyən etmək;

- Mənfəətin artırılması ehtiyatlarını müəyyən etmək və onların səfərbər edilməsi tədbirlərini işləyib hazırlamaq.

Mənfəətin təhlili onun ümumi həcmnin qiymətləndirilməsindən başlayır və onun elementlərinin keçən ilin plan dövrü ilə, müqayisəsilə həyata keçirilir.

Bunun üçün mənfəət və zərər haqqında hesabatın və müəssisənin biznes planının göstəricilərindən istifadə edilir. Mənfəətin strukturunu öyrənmək üçün hesabat dövrünün göstəriciləri ilə keçən dövrün analoji göstəriciləri müqaisə olunmalıdır. Bu məqsədlə mütləq və nisbi dəyişmələrin əhəmiyyəti müəyyən olunur.

Təmiz mənfəətin «keyfiyyətinin» təhlilinə xüsusi fikir verilməlidir. Çünki, təmiz mənfəətin yüksək «keyfiyyət» də olması, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin daha yaxşı xarakterizə edir, əgər təmiz mənfəət əsasən ehtiyat potensialı hesabına əldə olunursa. Bunun adi fəaliyyət növündən mənfəətin artımında daha görmək olur ki, bu da istehsal faktorlarının itensifikasiyası hesabına yəni, - əmək və material amilləri hesabına olur. Bununla yanaşı mənfəətin «keyfiyyəti» nə digər xarici və daxili amillərdə təsir edə bilər:

Xarici amillər – bazar sektorunda vəziyyətdən, hansı ki müəssisə məhsulunu oraya aparır; ümumi maliyyə - iqtisadi, siyasi, sosial, təbii klimatik vəziyyətdən və s. asılıdır;

Daxili amillər – müəssisənin uçot siyasəti, vergi siyasəti, əməliyyat və maliyyə alətlərinin səmərəli istifadəsində, dividend siyasətindən asılıdır. Aşağıdakı nümunə üzrə mənfəət – zərər hesabatının elementlərini saf – çürük edək.

Göstəricilər	Cari dövr (min AZN-lə)	Əvvəlki dövr (min AZN-lə)
Satış (gəlirlər)	2200	2050
Satışın dəyəri	1700	1600
ÜMUMİ MƏNFƏƏT	500	450
OPERATİV XƏRCLƏR		
Ofisin təminatı	46	42
Ümidsiz borclar	24	20
İcarə	15	14
Əmək haqqı	245	194
Satış və marketing	30	22
Nəqliyyat	20	18
Kommunat xidmətlər	12	11
Amortizasiya	45	35
CƏMİ OPERATİV XƏRCLƏR		
OPERATİV MƏNFƏƏT	437	356
Faiz xərcləri (kredit üzrə)		
Qeyri-adi xərclər	63	94
VERGIYƏ CƏLB OLUNAN		
MƏNFƏƏT		
Mənfəət vergisi		15
XALIS MƏNFƏƏT	20	0
Dividendlər	10	
QALIQ (SƏRƏNCAMDA QALAN)		
MƏNFƏƏT	33	79
	7	16
	26	63
	12	10
	14	53

Ümumi dövriyyədən (satışdan) satışın dəyərinin (satılmış məhsulun və ya göstərilmiş xidmətlərin dəyəri) çıxaraq *ümumi mənfəət* alırıq.

$$\text{Satış} - \text{Satışın dəyəri} = \text{Ümumi mənfəət}$$

Bu təşkilatın fəaliyyətinin əsas nəticəsini təsvir edir. Çünki yerdə qalamış xərclər (operativ xərclər, faiz xərcləri) dövriyyədən asılı olmayıb əsasən əvvəldən müəyyən olunan, bəlli olan və nisbətən sabit xərclərdir.

Satışla əlaqəli vergilər (ƏDV, aksiz və s.) ümumi dövriyyəyə aid olunmur. Çünki bu vergilər təşkilata deyil, dövlət büdcəsinə məxsusdur. Satışın dəyərinə isə satışla bilavasitə bağlı olan bütün xərclər aiddir. Bunlar o xərclərdir ki, satış baş

verməyədi bu xərclər olmayacaqdır. Misal olaraq material xərci, satışla bağlı əmək haqqı, qablaşdırma və s. göstərə bilərik.

Ümumi mənfəət norması (ümumi mənfəətin satışa nisbəti) müəssisənin rentabelliyyənin əsas göstəricisi hesab edilir. Yuxarıdakı nümunədə ümumi mənfəət norması (500/2200) 23 %- 1. Belə ki, satışın 23%-i ümumi mənfəət kimi qalır. Məncərlər ümumi mənfəət normasının azalmamasına xüsusi diqqət yetirirlər.

Operativ xərclərə müəssisənin normal fəaliyyətini təmin etmək üçün vacib olan, satışla bağlı olmayan xərclərdir. Bunlara misal olaraq marketinq xərclərini, təsərrüfat xərcləri, kommunal xərclər, ofisin təminatı, aylıq sabit əmək haqqı və s. aiddir. Operativ xərclərin ümumi mənfəətdən çıxdıqdan sonra operativ mənfəət alınır:

Ümumi mənfəət – operativ xərclər = operativ mənfəət

Operativ mənfəətdən faiz xərclərinin və mənfəət vergisinin çıxılmasından sonra xalis mənfəət alınır.

Operativ mənfəət – faiz xərcləri – mənfəət vergisi = xalis mənfəət

Səhmdarlar xalis mənfəətin maksimal olaraq çox olmasında maraqlıdır. Çünki dividendlər xalis mənfəətdən ayrılır. Xalis mənfəətdən səhmdarlara dividend ayrıldıqdan sonra qalıq mənfəət (sərəncamda olan mənfəət) alınır. Beləliklə, vergiyə cəlb olunan mənfəət aşağıdakı qaydada bölünür:

Dividend ayrıldıqdan sonra qalıq mənfəət səhmdarlar tərəfindən yeni investisiya yatırımı (re-investisiya) hesab olunur. Reinvestisiyada məqsəd mənfəətin bir hissəsinin inkişafa yönəldilməsi və bununla da şirkətin daha dayanıqlı şəkildə fəaliyyətinin təmin olunmasıdır.

Bildiyimiz kimi bazar iqtisadiyyatında mənfəət təşkilatların işgüzar fəaliyyətinin müəyyən olunmasının ən mühüm forması onun hesabat dövründə istehsal və maliyyə - təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi maliyyə nəticəsinin göstəricidir. Bu göstərici mənfəət və zərərlə nəticələnə bilər.

Müəssisənin hesabat dövründəki fəaliyyəti ilə əlaqəli maliyyə nəticəsi (mənfəət və zərər) onun özünə məxsus kapitalının artma və ya azalma həcmi ilə müəyyən edilir. Müəssisənin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində özünəməxsus kapitalın artması mənfəət və zərəre müvafiq olur. Maliyyə nəticəsi hesabat ilinin əvvəlindən sonuna qədər olan dövrü əhatə edir. Mühasibat uçotu nəticəsi qismində müəyyən

olunmuş mənfəət və zərər müəssisənin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətində aşağıdakı mənbələrdən meydana gəlir:

- a) Müəssisənin bilavasitə yerinə yetirdiyi cari fəaliyyətdən, yəni məhsulların satışından, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsindən yaranan nəticə (mənfəət, zərər);
- b) Tikili və avadanlıqların və digər aktivlərin satışından olan maliyyə nəticəsi;
- c) Satışla əlaqəli olmayan maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarından əldə olunan mənfəət və zərərlər.

Yuxarıda göstərilən mənfəət və zərərin yekunu müəssisənin özünəməxsus kapitalının artırılmasını və ya azalmasını əks etdirir. Müəssisələr hesabat ilinin tam yekununun əsasında maliyyə nəticəsini müəyyən edirlər. Hesabat ili üzrə balans mənfəəti, büdcə ilə hesablaşmaların nəticəsi nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Balans mənfəəti müəssisənin bütün istehsal və qeyri-istehsal maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üzrə əldə etdiyi mənfəətin yekunu hesab edilir. Qanunvericilikdə müəyyən olunmuş vergilər və digər icbari tədiyələr ödəndikdən sonra müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət onun xalis mənfəəti hesab edilir.

Mənfəət müəssisənin elmi-texniki, istehsal və sosial inkişafı, iqtisadi həvəsləndirmə fondlarının formalaşması üçün əsas mənbə rolunu oynayır. Deməli, mənfəət istehsalın inkişafının sürətləndirilməsində və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Son maliyyə nəticəsi (mənfəət və zərər) məhsul (iş və xidmətlər) digər maddi sərvətlərin satışından əldə olunan maliyyə nəticəsindən və qeyri satış əməliyyatları üzrə xərc məbləğləri çıxılaraq əldə edilmiş gəlirlərdən ibarətdir.

Hesabat ilində müəssisənin fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin formalaşması barədə məlumatların ümumiləşdirilməsi məqsədi ilə 801 sayı «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabından istifadə olunur. Balans mənfəəti təsərrüfat əməliyyatlarının və balans maddələrinin qiymətləndirilməsində sonuncu maliyyə nəticəsi kimi özündə müəssisənin tikili və avadanlıqlarının əmlakının məhsullarının (işlərin və xidmətlərin) satışından gələn mənfəəti (zərər) həmçinin qeyri-satış əməliyyatlarından olan gəlirlərin (bu əməliyyatlar üzrə xərclər çıxıldıqda) cəmləşdirir.

Hesabat ilində aşkar olunan lakin ötən illərin mənfəətinə aid olan mənfəət, yaxud zərər hesabat ilinin maliyyə nəticələrinə aid olunur. Hesabat dövründə alınan,

lakin gələcək hesabat dövrünə aid olan gəlirlər uçotda ayrı maddi üzrə gələcək dövrlərin gəlirləri kimi göstərilir. Müəssisə fəaliyyətinin mənfəət və ya zərərle başa çatması satış prosesindən sonra müəyyən edilir.

Hazırda bazar iqtisadiyyatı şəraitində işləyən bütün müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətlərini uçotu və qiymətləndirilməsi istiqamətlərində bir sıra dəyişikliklər həyata keçirilir. Bu isə bilavasitə bazar qanunları ilə işləyən dövlətlərin təcrübəsinin həmin qanunlara təzəcə alışmaqda olan ölkələrin iqtisadi həyatında getdikcə daha geniş yayılması ilə əlaqədardır. Belə ki, yeni şəraitə qədəm qoymuş ölkələrə xarici iş adamlarının maraqlarının artması, investisiya və kapital qoyuluşları, həmin ölkələrin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi və s. uçot istiqamətində beynəlxalq aləmdə tətbiq edilən standart və metodların istifadəsi tələbini qarşıya qoyur.

Bundan başqa iqtisadi biliklərin verilməsində də köklü fərqlər hiss olunur, beynəlxalq standartlara yaxınlaşma meyli özünü daha çox büruzə verir. Bu isə bilavasitə kadr hazırlığına mövcud tələbin daha müasir yönümü olması ilə əlaqədardır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid başqa respublikalarda olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında qanunvericiliyində, hüquqi və normativ aktlarında, təlimatlarında özünü büruzə verir. Bu istiqamətdə xüsusilə mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması sahəsində çox böyük işlər görülmüş bəzi milli uçot standartları hazırlanmışdır. Beləki həm inkişaf etmiş xarici ölkələrin, həm də bazar iqtisadiyyatına yeni qədəm qoymuş ölkələrdə istehsal xərcləri, onların uçotu, əldə edilən mənfəət məbləği daim xüsusi diqqət altında olmuşdur. Burada əsas fikir istehsala çəkilən xərclərlə mənfəət arasındakı qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsinə yönəldilmiş yeni sistem və metodlar işlənib hazırlanmışdır. Bu baxımdan idarəetmə bəzəndə istehsal uçot sistemi adlanan «direkt-kostinq» sistemində belələrindəndir. Bu sistemdə də digər sahələrdən başqa sahibkarların əsas marağını ifadə edən mənfəətə daha ciddi fikir verilir, ona təsir edən amillər və bu amillərin təsir dərəcəsi marjinal təhlil metodu ilə öyrənilir. Doğrudur, bu məsələlərə bizim praktikada da çox geniş yer verilir. Lakin direkt-kostinq sistemində onlara yanaşma ayrı istiqamətlidir və demək olar ki, mülkiyyətçi maraqlarını ödəyən bir üstünlüklərə malikdir. Hal-hazırda dünya ölkələrinin sosial iqtisadi və elmi inkişaf səviyyələri onlarda formalaşan milli mühasibat uçotu, mənfəət və zərərin uçotunun

təşkili prinsiplərində köklü fərqlər olduğunu təsdiq edir. Bu fərqlər əsasən ölkələrin istehsal uçotu, mövcud valyuta dəyərlərinin alıcılıq səviyyəsi (inflyasiya), iqtisadi inkişaf səviyyəsi və digər iqtisadi amillərlə əlaqədardır. Vergiyə cəlb edilən mənfəət özündə balans mənfəəti ilə əmlak vergisi arasındakı fərqi vergiyə cəlb edilən digər gəlirləri (qiymətli kağızlar üzrə və birgə müəssisələrdə iştiraka görə alınan gəlirlərdən), həddən yuxarı rentabellik səviyyəsinə görə bütövlükdə büdcəyə ödənilən mənfəəti, mənfəətdən vergi hesablanarkən nəzərə alınan güzəştlərə xərclərə əks etdirir.

Xalis mənfəət – bütün vergiləri, iqtisadi sanksiyaları, xeyriyyə fondlarına ayırmaları ödədikdən sonra müəssisə sərəncamında qalan mənfəətdir.

Hazırda bizim praktikada mənfəətin formalaşmasında aşağıdakı modeldən istifadə edilir:

$$P = K (Q-S)$$

Burada: P-mənfəətin məbləği, K-satılmış malların miqdarı, Q-satış qiyməti, S-məhsul vahidin maya dəyəri.

Mənfəət, əgər rentabelli məhsul satılarsa satış həcminə düz mütənasib olaraq dəyişir. Əgər məhsul zərərlidirsə, onun mənfəəti satış həcminə tərs mütənasib olaraq dəyişir. Ancaq burada məhsulun istehsal (satış) həcmi və onun maya dəyəri öyrənilir. İstehsal (satış) həcmi və onun yüksəlməsi zamanı məhsul vahidinin maya dəyəri aşağı düşür, bu halda ancaq dəyişən xərclərin (istehsal fəhlələrinin əmək haqları, xammal və materiallar, texnoloji yanacaq, elektrik enerjisi və s. məsrəflər) artır. Daimi (sabit) xərclərin (amortizasiya, icarə haqları, idarəedici təsərrüfat aparatının əmək haqqı və s. xərclər) məbləği isə qayda üzrə dəyişməz qalır və ya əksinə, istehsal həcmnin aşağı düşməsi zamanı məhsulun maya dəyəri yüksəlir. Bu isə məhsul vahidinə daha yüksək daimi (sabit) xərc məbləğindən düşməsindən irəli gəlir. Məhz bu baxımdan son zamanlarda istehsal və tədavül xərclərinin dəyişən və sabit xərclərə bölünməsi və marjinal gəlir kateqoriyası əsasında mənfəətin təyini metodikası daha böyük maraq kəsb etməyə başlayır. Bu metodika bazar münasibətlərinin inkişaf etdiyi ölkələrdə geniş tətbiq edilir və mənfəətin daha mühüm amillər dairəsindən asılılığını öyrənməyə və bunun əsasında onun kəmiyyətinin formalaşması prosesini idarə etməyə imkan verir. Bizim müəssisələrdə tətbiq olunan mənfəətin qiymətləndirilməsi (araşdırılması) metodikasından fərqli

olaraq «direkt – kostinq» sistemi göstəricilər arasındakı qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi və amillərin təsirinin dəqiq ölçülməsini təmin edir.

«Direkt-kostinq» sistemində müəssisə, idarə və təşkilat idarəedicilərinin əsas diqqəti bütün müəssisə üzrə və ayrılıqda hər bir məmulat üzrə marjinal gəlirin dəyişməsi üzərində cəmlənir. O, imkan verir ki, daha yüksək rentabelliyyə malik aşkara çıxarılsın ki, sonradan əsas istehsalat onların buraxılışına yönəldilsin. Bu halda satış qiyməti və dəyişən xərclərin məbləği arasındakı fərq məmumatlar arasında sabit xərclərin bölgüsü zamanı dəyişməz qalır. Bu sistem həm də bazar şəraitinin dəyişməsinə cavab olaraq istehsal yönümünün daha tez dəyişdirilməsinə imkan verən informasiyanın alınmasında təmin edir.

Beləliklə, «direkt – kostinq» sistemi istənilən başqa sistemlər kimi özünə məxsus üstünlüklərə və çatışmamazlıqlara malikdir. Problem ondadır ki, bu sistemin tətbiqi şəraitində onun üstünlüklərində maksimum istifadə etməklə onun neqativ xüsusiyyətini zərərsizləşdirmək lazımdır. Beləliklə də bizim praktikada 801 saylı hesabın kreditində satışdan olan məbləğ və reallaşdırılmış gəlirlər, debetində isə satışdan olan zərər və reallaşdırılmamış maya dəyəri itkiləri əks etdirilir ki, bunların fərqi müəssisənin xalis mənfəətini əks etdirir. Müəssisənin balansında zərərlər, aktivində mənfəət passivində əks etdirilir. 801 saylı hesab üzrə sintetik və analitik uçot 15 saylı jurnal-orderdə aparılır. Bu jurnal orderin doldurulması üçün əsas olan sənədlərə mühasibat arayışı, hesablaşma hesabı və s. hesablardan bankın çıxarışı və s. sənədlər daxildir. 15 saylı jurnal orderdə 801 saylı hesabın debet və kredit dövriyyələri həm hesabat ayı, həm də ilin əvvəlinə olan yekunla yazılır. Jurnal orderin məlumatlarından illik hesabatların tərtibində istifadə olunur.

Bizim praktikadan fərqli olaraq dünyada ən geniş yayılmış Fransa hesablar planında bu əməliyyat daha məqsəduyğun, effektivlə əks etdirilir. Fransa hesablar planında hesabların kodlaşdırılması onun sistemi üzrə gedir. Hesabların ilk baş sinifi balans hesablarıdır. Bunlar balans tərtib etmək üçün istifadə edilir. Bu hesabların köməyi ilə maliyyə nəticəsi iki metodla müəyyən edilir:

1. Hesabat dövrünün axırına olan mühasibat balansının məlumatlarına əsasən nəticələri əks etdirən aktiv- kapital-passiv göstəricisi;

2. Müsbət və mənfəət nəticələri göstərən dövrün axırına xalis aktivlər- dövrün əvvəlinə xalis aktivlər + dövr ərzində istehsal edilən xüsusi kapital. 6-və 7 –ci sinifli hesablar milli gəliri müəyyən etmək üçün məsrəf buraxılış hesablarını

formalaşdırır. Bu hesabların köməyi ilə maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi cəmi buraxılış məhsulun dəyərindən məsrəfləri çıxmaqla müəyyən edilir. Bu cür müəyyən edilən maliyyə nəticələri vegiyə cəlb edilən məlumatları müəyyən etmək üçün lazım olur.

Beləliklə son maliyyə nəticələrini müəyyən edərkən 5 sinifli hesabların cəmindən 6-cı və 7-ci hesabların məbləğini çıxmaq lazımdır. Müəssisənin göstərilən hesablar sinfi vasitəsi ilə maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi sadə prinsip hesab olunur. 8-ci dsinfə aid olan hesablar xüsusi hesablar adlanır. Bu hesablar götürülmüş və qaytarılmış öhdəlik göstəricilərini özündə əks etdirir. 9-cü analitik istismar hesabları idarəetmə və strateji mühasibatlığı və onda əks etdirilən məlumatları özündə əks etdirir. Bir qayda olaraq idarəetmə mühasibatlığı, təyin edilmiş norma, smeta və standartlara müvafiq çəkilməmiş məsrəfləri müəyyən edir, satılmış məmumatlar üzrə nəticəni müəyyən edir, məsuliyyət mərkəzləri üzrə nəticələri hesablayır və hər bir nəticə üzrə əldə edilən qazancı müəyyən etməyə imkan verir. İdarəetmə mühasibatlığında maliyyə nəticələrinə nəzarət metodundan istifadə olunur. Bu zaman onların aşağıdakı elementləri əsas götürülür:

- 1) Əsas göstəricilər əks etdirən hesabların məlumatları;
- 2) Məmumat və məhsulun satışına çəkilən məsrəflərin məmumatları;
- 3) 2-ci istiqamətdə göstərilən məmumat və məhsulun satışından əldə edilən nəticə məlumatları;
- 4) Nəticələrin məsuliyyət mərkəzləri üzrə müəyyən edilmiş məlumatları.

Fransa və digər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, mühasibat uçotunun maliyyə və idarəetmə uçotuna bölünməsi eləcə də mühasibatın maliyyə və idarəetmə mühasibatlığına bölünməsi günün ən vacib məsələsidir və ölkəmizdə bu istiqamətdə rəsmi olaraq konkret addım atılmalıdır. Analitik məlumatları verən informasiya mənbələrinin işlənilib hazırlanması vacibdir.

Bildiyimiz kimi vahid uçot və hesabat sistemi BMT-nin transmilli korporasiyaları üzrə dövlətlərarası mərkəzi ekspertlər qrupu, iqtisadi əməkdaşlıq qrupu, uçot üzrə Afrika təşkilatı və s. təşkilatlar tərəfindən hazırlanır. Bu təşkilat, komitə və qruplar uçot və hesabat sistemlərini onların tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı nümayəndələr vasitəsi ilə hazırlayır və tətbiq edilmək üçün tövsiyyə edir. Yeni müstəqillik qazanmış respublikamızda bu beynəlxalq uçot və hesabat sistemlərini hazırlayan təşkilatların tövsiyyə etdiyi standartlara müvafiq uçot və hesabat işini

qurmaq üçün böyük hazırlıq işləri görülür. Hal-hazırda beynəlxalq uçot və hesabat sisteminin qeyd edilən tövsiyyələrinə əsasən beynəlxalq uçot və standartlar sisteminə keçmək üçün respublika prezidentinin 18 mart 1998-ci il tarixli fərmanı verilmişdir. Bu fərmana müvafiq hesablar planı hazırlanmış, mühasibat uçotu haqqında qanun qəbul edilmiş, məhsulun maya dəyərinə daxil edilən məsrəflərin təkibinə dair əsasnamə hazırlanmış, yeni amortizasiya normaları hazırlanmış və onların xalq təsərrüfatı sahələrinə tətbiq edilməsi tövsiyyə edilmişdir. Əlbəttə bu sadalanan işlərin görülməsi tətbiq edilməsi beynəlxalq uçot sisteminə keçməyi təmin edə bilməz. Beləki, uçot və hesabat təşkilinə məsuliyyət daşıyan orqanlar maliyyə nazirliyi, statistika komitəsi aşağıdakı istiqamətdə iş aparması və onların həllinə nail olmalıdır:

1.Respublikanın uçot və hesabat sistemini hazırlayan təşkilat, komitə və qrupların düz olmalarına dair BMT qarşısında məsələ qoymalı və ona nail olmalıdır;

2.Ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarının beynəlxalq uçot və hesabat sisteminin hazırladığı standartlara müvafiq uçotunun aparılmasını təmin etməli və bunun üçün standartların işlənilib hazırlanmasını təşkil etməlidir (eyni zamanda bizim əhatə etdiyimiz mövzu üzrə. Beləki, bu sahədə demək olar standartlara uyğunlaşdırma istiqamətində hec bir tədbir görülməmişdir);

3.Beynəlxalq uçot və hesabat sisteminin tələblərinə müvafiq iş qurmaq üçün uçot kurslarının hazırlanması, işləyən kadrların ixtisas-artırma kurslarında yenidən hazırlanması. Bütün göstərilən tədbirlərin və digər işlərin görülməsi respublikada uçot və hesabatın beynəlxalq standartlar səviyyəsində qurulmasına xeyli təsir göstərə bilər.

2.4. Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə olunması haqqında hesabatın qısa məzmunu və onun təkmilləşdirilməsi

Azərbaycan uçot sisteminin beynəlxalq standartlara transformasiyasının əsasını beynəlxalq standartların əsasında Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının (MMUS) hazırlanması təşkil edir. Bu sahədə ilk görülən işlərə Nazirlər Kabinetinin 139Nəli qərarına əsasən 18 iyul 2005-ci ildə «2005-2008-ci illərdə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə Proqram»ın təsdiq olunmasını göstərmək olar. Milli

Mühasibat Uçotu Standartlarının (MMUS) hazırlanmasını Mühasibat uçotu üzrə məsləhət şurası təsdiq edilməsini isə Maliyyə Nazirliyi həyata keçirir. Proqramın hazırlandığı bu günə kimi Azərbaycanda mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara transformasiyası məqsədilə Milli Mühasibat Uçotu Standartları işlənib hazırlanmışdır.

Bazar münasibətləri və rəqabət şəraitində mövcud olan hər bir müəssisənin fəaliyyətini xarakterizə edən ən mühüm göstəricilərdən biri müəssisənin maliyyə nəticələri olduğu üçün, maliyyə hesabatı beynəlxalq standartlarına (MHBS) uyğun tərtib olunan mühasibat (maliyyə) hesabatları ondan istifadə edənlərə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat göstəriciləri haqqında həqiqi və etibarlı informasiya verməklə, idarəetmə fəaliyyəti ilə əlaqədar lazım olan əsaslı qərarların qəbul olunmasına geniş imkanlar yaranır. Hal-hazırda dünya üzrə fəaliyyət göstərən transmilli şirkətlər və onların filialları maliyyə hesabatlarını tam məzmununda beynəlxalq standartlara uyğun tərtib edirlər. Azərbaycan şirkətlərinin də beynəlxalq səviyyədə əlaqələri genişlənir və dərinləşir, mühasibat hesabatlarının istifadəçilərinin (xarici istifadəçilər) sayı artır, bunların nəticəsində mühasibat hesabatlarına olan tələb də artır. Bunun nəticəsində Azərbaycan hesabatlarını beynəlxalq standartlara müvafiq olaraq qurmaq zəruriyyəti yaranır. Hal-hazırda Azərbaycanda da müəssisələr «Mühasibat uçotu haqqında qanunun 31, 34-cü maddələrinə uyğun olaraq illik hesabatları hazırlayırlar.

Azərbaycan hesabatlarının beynəlxalq standartlarına transformasiyası müəssisənin beynəlxalq standartlara müvafiq olaraq «Mənfəət və zərər haqqında» hesabatın hazırlanması və təqdim edilməsini tələb edir. Hazırda müəssisələr bu hesabata nisbətən müvafiq olan «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında» hesabatı (forma № 2) tərtib edirlər. Lakin ümumilikdə «Mənfəət və zərərlər haqqında» hesabat tam şəkildə beynəlxalq standartlara uyğun tərtib olunmur, yalnız minimum maddələr uyğunlaşdırılmışdır.

Son dövrlərdə beynəlxalq praktikada mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın quruluşunda müəyyən dəyişikliklə redilmişdir. İndi bu formada vergi xüsusiyyəti daşıyan göstəricilərə rast gəlinmir. Eyni zamanda təşkilatın balans mənfəətinin formalaşmasını xarakterizə edən göstəricilərinin tərkibi genişləndirilmişdir.

Əsas dəyişiklik son maliyyə nəticələri hesablanılan vaxt məhsul, işlərin və xidmətlərin satışından çıxılan istehsal xərclərinin tərkibi ilə əlaqədardır. Bu tərkib məhsulların (iş və xidmətlər) maya dəyəri, kommersiya xərcləri və idarəetmə xərcləri formasında mühasibat uçotunun qaydalarına uyğun olaraq müəyyənləşdirilməlidir.

Məhsulların (iş və xidmətlər) satışından gəlirlər (ƏDV) və aksizlər çıxılmaqla maddəsində məhsulların (iş və xidmətlər), malların satışından gəlirlər uçota alınır. Müəyyən qaydalara görə məhsulların satışından maliyyə nəticələri müəyyənləşdirilən vaxt gəlirlərdən çıxılan məcbur olan ödənişlərə radio qəbuledicilər və televizor satılan zaman pərakəndə qiymətlərə faizlərlə əlavələr (büdcəyə köçürüləsi), ixrac rüsumu, yanaqyağlayıcı materiallarının satışına əlavə edilən vergi məbləği və s. aiddir.

Bir sıra hallarda müqavilələrə görə məhsul yola salındıqdan sonra onun hüququ malsatan təşkilatdan malalan təşkilata ötürülür. Belə məhsullar üzrə pul vəsaiti təşkilatın hesablaşma, valyuta və digər hesablarına, həmçinin birbaşa olaraq kassasına daxil olduqdan sonra satışdan gəlirlər pul vəsaiti daxil olan tarixə mənfəət və zərərlər haqda hesabatda qeyd olunur. Yerinə yetirilən işlərə və göstərilən xidmətlərə münasibətdə də həmin qayda tərtib olunur.

Müqaviləyə əsasən mallar komissiyon qaydada (pərakəndə ticarət, ictimai iaşə və hərrac ticarəti istisna) satılan hallarda hesablaşmalarda komitent (etibarlı şəxs) iştirak edirsə, onda satışdan gəlirlərkər komissiyonerin qəbzi daxil olduqdan sonra uçotda əks etdirilir.

Mənfəət və zərər haqqında hesabatın formalaşmasının əsasını hesablama prinsipi təşkil edir. Bu bəzən kassa metodu da adlanır. Hesablama prinsipinə uyğun olaraq məhsul iş və xidmətlərin satışından gəlirlər, onlar yola salındığı andan etibarən və alıcılara hesablaşma sənədləri təqdim olunduqdan sonra müəyyənləşdirilir. Bununla əlaqəli olaraq satışın həcmi iki əlamətlər mövcud olduqda göstərilir:

- 1) Məhsulların və malların yola salınması, iş və xidmətlər;
- 2) Alıcılara (sifarişçilər) hesablaşma sənədlərini təqdim olunması.

Mühasibat uçotunun kassa metoduna müvafiq surətdə məhsul satışından gəlirlərin müəyyənləşdirilməsi, pul vəsaitləri hesablaşma və ya valyuta hesablarına daxil olan anda həyata keçirilir.

Satışdan olan vəsaitləri və maliyyə nəticələrini vəsaitlərin daxil olması vaxtı ilə müəyyən etməyən müəssisələr, satışdan olan vəsaiti satılmış məhsulların (iş və xidmətlərin) dəyəri qədərində onun göndərilməsinə (yerinə yetirilməsinə) görə və hesablaşma sənədləri malalanlara təqdim edilən zaman müəyyən edirlər:

- a) Ticarət və ictimai iaşə sferasında öz fəaliyyətini həyata keçirən təşkilatlar tərəfindən – satılmış malların satış və alış dəyərləri arasındakı fərq kimi hesablanan, malların satışından olan ümumi gəlirləri;
- b) Təsərrüfat hesabında dayanmayan və təsərrüfat və digər kommersiya fəaliyyətindən gəlirlər əldə edilən təşkilatlar – bu fəaliyyətdən əldə etdikləri gəlirləri göstərir.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat beynəlxalq mühasibatın maliyyə hesabatına müəyyən qədər uyğunlaşmanın özündə təcəssüm etdirir. Digər tərəfdən bu forma mənfətdən verginin hesablanmasını yüngülləşdirir və vergi orqanları tərəfindən onun yoxlanılmasını asanlaşdırır.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat 2 hissədən ibarətdir:

1. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat (xərclərin funksiyalarına görə);
2. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat (xərclərin xüsusiyyətlərinə görə);

Hesabatda balans mənfəətinin (zərərin) əmələ gəlməsi haqqında informasiya verilir. Bu bölmədə mənfəət (daxil olması) və zərərlər (xərc) açıq şəkildə göstərilir, bu da hesabat dövründə mənfəət və zərərləri ayrı-ayrılıqda hesablamağa imkan verir. Onların tutuşdurulması yolu ilə isə balans mənfəətinin (və ya zərərinin) son maliyyə nəticəsi kimi qalığını hesablayırlar.

«Ayrı-ayrı malların, işlərin, xidmətlərin satışından mədaxil (ümumi gəlir)» göstəricisi, təşkilatlar tərəfindən satılmış məhsullara, yerinə yetirilmiş işlərə, göstərilmiş xidmətlərə görə əldə edilən pul vəsaitləri haqqında məlumatları özündə əks etdirir. Satışdan əldə edilən pula təşkilatın bankda olan hesabına daxil olan pul vəsaitlərinin məbləği, məhsula, işə və xidmətə görə kassaya ödənilən pul vəsaitlərinin məbləği; satılmışların ödənilməsinə yönəldilən digər daxilolmalar daxil edilir.

Birgə və bəzi digər təşkilatlardan satışdan daxil olan pula malalanlardan və sifarişçilərdən hesablaşma sənədləri təqdim edildikcə göndərilmiş (buraxılmış) məhsulların, təhvil verilmiş iş və xidmətlərin dəyəri daxil edilir. Mühasibat

uçotunda bu əməliyyat 211 sayılı «Mal alanlar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları» hesabının debeti və 601 sayılı «Satış» hesabının kreditində əks etdirilir.

Ticarət və ictimai iəşə təşkilatları, satın alınmış malları satan digər müəssisələr satışdan daxil olan pul kimi, satılmış malların alqı satqı dəyərləri arasındakı fərqdən ibarət olan ümumi gəlirlərin məbləğini göstərirlər. Vasitəçilik əməliyyatları zamanı komissiyon ticarəti də belə qaydada əks etdirilir.

Satılmış məhsulların (iş və xidmətlərin) istehsal məsrəflərinə satılmış məhsulların (iş və xidmətlərin) faktiki tam maya dəyərini daxil edirlər. Satın alınmış malların satışı ilə əlaqədar olan əməliyyatlar üzrə bu maddədə malların satışı ilə əlaqədar olan əməliyyatlar üzrə tədavül xərclərini əks etdirirlər.

Əlavə dəyər vergisi üzrə büdcə ilə hesablaşmaların məlumatları hissəsində Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə təsdiq etdiyi, ƏDV hesablanması və ödənilməsi qaydalarını rəhbər tutmaq lazımdır.

Satılmış mallara (işlərə, xidmətlərə) görə malalanlardan (sifarişçilərdən) alınmış və satışdan daxil olan pulun tərkibində satış hesabında uçota alınan və malgöndərən (podratçı) tərəfindən 521 sayılı «Vergi öhdəlikləri» hesabının krediti ilə müxabirləşməklə 601 sayılı «Satış» hesabının debeti üzrə əks etdirilən verginin məbləği göstərilir.

Büdcəyə köçürülən və 521 sayılı «Vergi öhdəlikləri» hesabının debeti və 223 sayılı «Bank hesablaşma hesabları» hesabının krediti üzrə göstərilən, habelə haqq-hesab üzrə ödənilməli olan əlavə dəyər vergisini göstərmək lazımdır.

Aksizləri ödəməli olan təşkilatlar satışdan olan pulun tərkibində satış hesabı üzrə uçota alınan və 601 sayılı «Satış» hesabının debeti və 521 sayılı hesabın krediti üzrə göstərilən məbləği əks etdirirlər. Aksizlərin hesablanması və ödənilməsi qaydası Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir.

Satışdan olan nəticəni müəyyən edən zaman satışdan olan puldan müəyyən edilmiş qaydaya müvafiq olaraq çıxılan xərclər və ayırmalar əks olunur. Xüsusilə onlara franko-vaqon-stansiya (liman) təyinatı qiyməti ilə satılan məhsulların daşınması üzrə xərclər, əgər həmin məhsula görə haqq-hesab malgöndərən və malalan (satış təşkilatı iştirak etmədən) arasında bilavasitə həyata keçirilirsə, aid edilir; büdcənin gəlirinə keçirilən radioqəbuledici və televizorların pərakəndə satış qiymətlərinə müəyyən edilmiş faiz əlavələrinin məbləği ixrac rüsumuna aid edilir.

- a) Kommersiya təşkilatları tərəfindən satılmış məhsulların (işlərin, xidmətlərin) istehsalına çəkilən məsrəflər;
- b) Ticarət və ictimai yaşə sferasında öz fəaliyyətini həyata keçirən təşkilatlar tərəfindən – satılmış və buraxılmış mallara, məhsullara, işlərə və xidmətlərin payına düşən kommersiya xərcləri;
- c) Təsərrüfat hesabında dayanmayan və təsərrüfat və digər kommersiya fəaliyyətindən gəlirlər əldə edən təşkilatlar tərəfindən – bu fəaliyyət üzrə həyata keçirilən xərclər.

Satışın nəticələrində əldə edilməsi həmin təşkilatın yaranması məqsədi ilə meydana gələn məhsulların, malların, işlərin, xidmətlərin satışından olan maliyyə nəticələri, habelə təşkilatın yardımçı, köməkçi və xidmət edici istehsalların məhsullarının kənara satışı, təsərrüfat hesabında olmayan təşkilatlar tərəfindən alınan gəlirin xərclərdən artıq olmasından olan məbləğlər və təsərrüfat və digər kommersiya fəaliyyətindən alınan gəlirlər göstərilir.

Göstərilən maliyyə nəticələri satışdan olan mədaxilin (ümumi gəlirin) məbləği və satılan məhsulların (malların, işlərin, xidmətlərin) payına düşən istehsal (kommersiya) xərclərinin məbləği, əlavə dəyər vergisi, aksizlərin, habelə digər məbləğlər arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Satışdan kənar əməliyyatlardan alınan gəlirlər və xərclərin məlumatlarından təşkilata məxsus olan səhmlər, istiqraz və rəqələri və digər qiymətli kağızlar üzrə alınmış gəlirlərin (dividend, faiz) və respublikanın hüduqlarından kənarında alınan gəlirlərdən başqa, digər müəssisələrin fəaliyyətində pay iştirakından olan gəlirlərin məbləği haqqında məlumatlar ayrıca maddəyə ayrılır.

Satılmış məhsulların (iş və xidmətlərin) maya dəyərini müəyyən edən, satışdankənar əməliyyatlardan olan gəlirləri və xərcləri müəyyən edən, satışdankənar əməliyyatlardan olan gəlirləri və xərcləri əks etdirən zaman məhsulların (işlərin, xidmətlərin) tərkibinə daxil edilən, məhsulların (iş və xidmətlərin) istehsalı və satışı üzrə məsrəflərin tərkibi haqqında Əsasnaməni və Azərbaycan Respublikasının mənfəətdən vergi tutulan zaman nəzərə alınan maliyyə nəticələrinin əmələ gəlmə qaydası haqqında təsdiq edilmiş qərarını, sənaye, tikinti, kənd təsərrüfatı və elm üzrə «Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında» Əsasnaməni rəhbər tutmaq lazımdır.

«Adi fəaliyyətdən mənfəət (zərər)» maddəsində hesabat dövrü ərzində müəssisə tərəfindən alınmış mənfəət və ya zərərlərin son qalığı göstərilir.

Mənfəətin istifadəsinin əsas istiqamətləri üzrə məbləğlərin açıqlanması belə verilir, daha doğrusu:

- 1) Mənfəətdən verginin hesablanmış məbləği və mənfəət hesabına büdcəyə digər ödəmələr;
- 2) Ehtiyat fondunun, yığım və istehlak fondlarının yaradılmasına ayırmalar;
- 3) Xeyriyyəçilik məqsədlərinə ayırmalar.

4) Digər yayındırmalar, xüsusilə qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən büdcəyə cərimə sanksiyalarının və zərərlərin ödənilməsi üzrə xərclər 9ətraf mühitin zibillənməsi və digər zərərli təsirlərdən qorunmaq üzrə tələblərə riayət olunması, müəyyən edilmiş limitlərdən artıq təbii ehtiyatlardan istifadə olunması, sanitariya normalarına və qaydalarına riayət olunması, məhsula (işə, xidmətə) qiymətlərin artırılması nəticəsində əsassız olaraq mənfəətin əldə edilməsi, mənfəətin gizlədilməsi (aşağı salınması) və ya digər vergi tutulan obyektlərin gizlədilməsi, büdcəyə keçirilməli olan cərimə sanksiyalarının digər növlərinin gizlədilməsi).

Əgər təsis sənədlərində fondların yaradılması nəzərdə tutulubsa fondlara ayırmalar göstərilir. Əks təqdirdə təşkilat kapital qoyuluşu xarakterinə malik xərcləri çıxdıqdan sonra xalis mənfəət hesabına həyata keçirilən müvafiq məsrəfləri və xərcləri əks etdirir (mənfəətdən vergiyə görə büdcə ilə hesablaşmalardan sonra müəssisənin sərəncamına qalan mənfəət).

Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, təşkilat əgər nizamnamə və qanunvericilikdə başqa bir şey nəzərdə tutulmayıbsa müstəqil olaraq xalis mənfəətin istifadə istiqamətlərini müəyyən edir.

Arayışda bank kreditlərindən istifadəyə görə faizin məbləği göstərilir.

Təlimata müvafiq olaraq bütün mənbələr hesabına təşkilat tərəfindən büdcəyə edilən ödəmələr göstərilir:

-»Əmlak vergisi» nin hesablanması və ödənilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 201-ci maddəsi;

-»Mənfəətdən (gəlirdən) vergi» – təşkilatların mənfəətindən büdcəyə verginin hesablanması və ödənilməsi qaydaları haqqında Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin IX və X fəsillərindəki müvafiq maddələr;

- yeraltı sərvətlərdən istifadəyə, ətraf mühiti çirkləndirməyə görə ödənişlər Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarına müvafiq olaraq;

Bu zaman nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, ətraf mühiti çirkləndirən əşyaların tullantılarına görə ödəmələr müəyyən edilmiş normativlər qaydasında istehsalat (tədavül) məsrəflərinin aid edilir, müəyyən edilmiş normativlərdən artıqlar isə - təşkilatın sərəncamında qalan mənfəət hesabına aid edilir;

- «Əlavə Dəyər Vergisi» - Əlavə Dəyər Vergisinin hesablanması və ödənilməsi qaydaları haqqında Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin XI fəslindəki müvafiq maddələr;

- «Aksizlər» – aksizlərin hesablanması və ödənilməsi qaydaları haqqında Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin XII fəslindəki müvafiq maddələr;

- «İxrac gömrük rüsumları» – «Azərbaycan Respublikasının ərazisindən daşınan ayrı-ayrı mallara gömrük rüsumunun hesablanması və tutulması qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin və Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının təlimatları;

- «İdxal gömrük rüsumları» – «Müvəqqəti idxalat tarifiinin tətbiqi qaydaları haqqında» təlimat;

- «Gəlir vergisi» – Fiziki şəxslərin gəlir vergisi haqqında Azərbaycan Respublikasının Vergi məcəlləsinin X fəslindəki müvafiq maddələr;

- «Sair vergilər» – yuxarıda ks olunmayan digər vergi növləri;

- «İqtisadi sanksiyalar» – təşkilatın sərəncamında qalan mənfəət hesabına Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq sanksiyalar şəklində büdcəyə keçirilən məbləğlər.

Hüquqi şəxslərin mənfəətindən vergilər haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunlarına müvafiq olaraq xalis mənfəət hesabına həyata keçirilən və mənfəətdən vergi üzrə güzəştləri hesablayan zaman qəbul edilən məsrəflərin və xərclərin məbləğləri göstərilir.

Ayrıca bölmədə xüsusilə xalis mənfəət hesabına həyata keçirilən məsrəflər və xərclər göstərilməlidir:

- Neft və kömür sənayesi təşkilatlarında texniki yenidən silahlanmaya, konstruksiyaların yenidən qurulmasına, genişlənməsinə, yeni güclərin işə salınmasına, tibb texnikası və avadanlıqların istehsalı üzrə müəssisələrdən habelə

ərzaq, tibb ləvazimatı və xalq istehlakı malları istehsal edən təşkilatlardan ərzaq məhsullarının emalı üçün əsas vəsaitlərin tikintisinə konstruksiyanın yəndən qurulmasına və yeniləşdirilməsinə, yeni texnikanın və texnologiyanın mənimsənilməsinə;

- Kapital qoyuluşu hissəsində təbiətin mühafizə tədbirlərinə;

- Təşkilatın balansında olan səhiyyə, maarif, mədəniyyət və idman, məktəbəqədər uşaq təşkiatları, uşaq istirahət düşərgələri, qocalar və şikəstlərin evləri, mənzil fondunun saxlanılmasına, habelə müəssisənin pay iştirakı zamanı məqsədlərə edilən məsrəflər;

- Xeyriyyə məqsədlərinə, ekoloji və sağlamlıq fondlarını, şikəstlərin ictimai təşkilatlarına, müvafiq qaydada qeydiyyatdan keçirilmiş dini təşkilatlara (birlikdə) haqlara, habelə səhiyyə, xalq təhsili, sosial təminat, mədəniyyət və idman təşkiatları, idarə və təşkilatlara keçirilən vəsaitlər.

Sair satışın nəticələrində 731 sayılı «Sair əməliyyat xərcləri» hesabından əks etdirilən əməliyyatlar üzrə nəticələr göstərilir.

Satışdan kənar əməliyyatlardan alınan gəlirlər və xərclərdə açıqlanmış halda alınmış və ödənilmiş cərimələrin, peniyaların və rüsumların və digər iqtisadi sanksiyalar məbləğləri (qanunvericiliyə müvafiq olaraq büdcəyə keçirilən sanksiyalardan başqa), təşkilatın hesablarında olan vəsaitlərin məbləğlərinə görə alınmış faizlər; valyuta hesabları üzrə və xarici valyuta əməliyyatları üzrə kurs fərqləri; hesabat ilində aşkar edilən keçmiş illərin mənfəəti və zərərləri; təbii fəlakətdən olan zərərlər; borcların və debitor borclarının silinməsinə olan itkilər; ümitsizlik imi əvəllər silinən borcların daxil olması; qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq mənfəət və zərərlər hesabına aid edilən sair gəlirlər, itkilər və xərclər göstərilir.

Təşkilatın işlərinin maliyyə nəticələrini xarakterizə edən göstəricilər bir sıra hesabat formalarında əks olunur.

Təşkilatın balansının kapital və öhdəliklər bölməsində hesabat ilinin mənfəəti və hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəəti ayrıca maddələrdən əks olunur. Burada həmçinin keçən illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti göstərilir.

Maliyyə nəticələri haqqında daha tam məlumatlar yuxarıda qeyd edildiyi kimi, «Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın» 4və5saylı əlavələrində əks olunur. Hesabat 3 bölmədən ibarətdir, onda məhsulların, malların, işlərin, xidmətlərin

satışından, torpaq, tikili və avadanlıqların və sair aktivlərin satışından və çıxmasından, həmçinin satışdan kənar əməliyyatlardan olan maliyyə nəticələri əks olunur. Hesabatda mənfəətin istifadə edilməsi onun hesabına büdcədən kənar və digər fondlara ödəmələr, habelə büdcəyə haqq-hesab üzrə hesablanmış faktiki keçirilmiş ödəmələr, mənfəətdən vergiyə görə güzəştləri hesablayan zaman nəzərə alınan məsrəfləri və xərcləri göstərilir.

Mühasibat hesabatından başqa 1 – təşkilat sayılı formada statistika hesabatı təqdim edilir. Göstərilən hesabat rüblük və illik təqdim edilir, onda məhsulların (malların, işlərin, xidmətlərin) satışından olan pul vəsaiti, ƏDV, aksislər, yanacağa vergi (satış təşkilatları üçün), ixrac vergisi, satılmış məhsulların (malların, işlərin, xidmətlərin) satışından olan mənfəət (zərər) haqqında, habelə balans mənfəəti (zərərləri) haqqında məlumatlar əks olunur. Hesabat dövründə arayış kimi alınmış və ödənilmiş iqtisadi sanksiyalar göstərilir.

Məhsulların (malların, işlərin, xidmətlərin) satışından olan pul vəsaiti, onun ustehsalına çəkilən xərclər, məhsulların (malların, işlərin, xidmətlərin) satışından olan mənfəət (zərər) və balans mənfəəti (zərəri) hesabatda, hesabata və keçən ilin müvafiq dövrünə əks olunur. Qalan göstəricilər ancaq hesabat dövrünə görə göstərilir.

III FƏSİL. BAZAR İQTISADIYYATI ŞƏRAITINDƏ KOMMERSIYA TƏŞKILATLARINDA MALIYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ METODİKASI YENİ ASPEKTDƏ

3.1. Maliyyə nəticələrindən istifadənin informasiya təminatı və təhlilinin vəzifələri

Bazar iqtisadiyyatına keçid təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin yeni, daha yüksək səviyyədə təhlilini təmin edir. Bu işdə mənfəətin kütləsinin artırması ehtiyatlarının axtarılması mexanizmini yaratmağa imkan verən elmi əsaslandırılmış göstəricilər sisteminin işlənməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Amilli təhlilin müxtəlif aspektlərinin hazırlanması ilə bağlı intensiv elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına baxmayaraq, iqtisadiyyat elmində və təcrübədə indiyə qədər mühüm amillərin (onların iqtisadi məzmunu və makro iqtisadi əhəmiyyətinə uyğun) təsirinin hesablanması vahid metodikası yoxdur.

Bazarın fəaliyyəti şəraitində sənayenin istehsal və sosial inkişafın göstəriciləri arasında əlaqə yaradan əsas göstərici kimi mənfəətdən istifadə həmin göstəricinin təhlilinin nəzəri və metodoloji səviyyəsinin artırılması zəruriyyətini doğurur. Belə təhlil, öz növbəsində, müəssisənin istehsal təsərrüfat fəaliyyətinə real qiymət verməyə, fəaliyyətin sosial və iqtisadi tərəflərinin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etməyə, mövcud çatışmamazlıqları aradan qaldırmağa, qəbul edilmiş qərarların əsaslılığını yüksəltməyə imkan verir.

Məlumdur ki, müxtəlif mülkiyyət formaları şəraitində mənfəət göstəricisinin öyrənilməsi müəssisənin istehsal təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin tərkib hissəsidir. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq mənfəətdən verginin tutulmasına keçid maliyyə nəticələrinin təhlilini çətinləşdirmişdir. Bu onunla bağlıdır ki, bazar iqtisadiyyatı son nəticələrin iqtisadi təhlilinin yeni aspektlərini açır. Nəticədə hazırlanan yeni momentlərini nəzərə almağı tələb edir, mənfəətə təsir edən amillərin müəyyən edilməsi üçün almağı tələb edir, mənfəətə təsir edən amillərin müəyyən edilməsi üçün hesablamalarda digər metodların tətbiqini tələb edir. Bundan savayı, balans mənfəətini və onun tərkib hissələrinin iqtisadi məzmunu kökündən dəyişilir.

Kommersiya təşkilatları ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində təsərrüfat fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin öyrənilməsinin, qiymətləndirilməsinin və istifadə

olunmamış ehtiyat mənbələrinin müəyyən edilməsinin mənfəət planının yerinə yetirilməsində ardıcıl olaraq iqtisadi təhlili böyük əhəmiyyətə malikdir.

Mütərəqqi təsərrüfatçılıq formaları şəraitində işləyən müəssisələrdə mənfəət planının icrasının təhlili qarşısında duran vəzifələr daha genişlənilir. İqtisadi təhlil mənfəətin formalaşması prosesini, ona təsir edən amillərin qiymətləndirilməsini, istehsalın səmərəlilik göstəricilərini və mənfəətdən istifadə olunmasının effektivliyinin müəyyən edilməsini əhatə etməlidir.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini, onların ayrı-ayrı bölmələri üzrə işin həqiqi vəziyyətini dərin və hərtərəfli bölmədən həmin müəssisələrin iqtisadiyyatının yaxşılaşdırılması istiqamətini müəyyən etmək mümkün deyildir. Təşkilatlarda, eləcə də onun ayrı-ayrı bölmələrində mənfəət planının yerinə yetirilməsinin təhlilinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- mənfəət göstəricilərinin dinamikasının, mənfəətin yaranması və bölüşdürülməsi haqqında faktiki məlumatların əsaslılığını qiymətləndirmək;

- mənfəətə təsir edən amilləri müəyyən etmək və onların təsir dərəcəsini hesablamaq;

- mənfəətin artırılması ehtiyatlarını müəyyənləşdirmək və onlardan istifadə etmək üçün tədbirlər proqramının işlənilib hazırlanması.

Kommersiya təşkilatlarında kommersiya planının yerinə yetirilməsi və onun bölüşdürülməsinin təhlili aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

- təşkilatlarda mənfəət planının yerinə yetirilməsi səviyyəsini müəyyən etmək;

- mənfəətin artım tempi, dinamikası və əmələgəlmə mənbələrini öyrənmək;

- mənfəət planının yerinə yetirilməsinə təsir edən amillərin təsir dərəcəsini hesablamaq;

- mənfəətin bölüşdürülməsi və ondan istifadə səviyyəsini qiymətləndirmək.

Mənfəətin bütün bu göstəricilər üzrə təhlilinin əsas obyektı məhsul satışının həcmi, əmtəəlik məhsul satışının nəticələri, satışdan kənar gəlir və itkilər, ayrı-ayrı satış növlərindən daxil olmalar, sair satışdan əldə edilən mənfəət hesab olunur.

Mənfəət üzrə tapşırıqın yerinə yetirilməsinin təhlili prosesində aşağıdakı informasiya mənbələrindən istifadə edilir:

- 1) müəssisənin istehsal-texniki maliyyə planı və ümumi mənfəət üzrə plan tapşırıqları;

- 2) 1 sayılı müəssisənin (birliyin) əsas istehsal fəaliyyəti haqqında balans forması (illik və rüblük);
- 3) 2 sayılı «Mənfəət və zərər haqqında hesabat» forması;
- 4) 1 sayılı (illik) istehsal birliyinin, sənaye müəssisəsinin hesabat forması;
- 5) forma 1 maliyyə (Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin əsas göstəriciləri haqqında hesabat) (təcili, illik, rüblük).

Kommersiya təşkilatlarında mənfəət planının yerinə yetirilməsi və onun bölüşdürülməsi üzrə təhlilin daha dəqiqləşdirilməsi üçün istifadə olunan mənbələrə aşağıdakı aylıq uçot sənədlərini də aid etmək olar. 601 sayılı «Satış» hesabı üzrə mühasibat qeydləri, 801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabının yekunu və s. icmal sənədlər.

Göstəricilərin bu informasiya mənbələrində əks etdirilən plan, hesabat və operativ uçot məlumatları əsasında təşkilatlarda mənfəətin vaxtaşırı, kompleks və qismən operativ təhlilini aparmaq olar.

İri firmalar sənaye məhsuldarlığının dəyişməsinə nəzarət probleminə xüsusi diqqət yetirirlər və xarici amillərin və maliyyə məhsuldarlığının rolunu azalmağa cəhd göstərirlər. Bu onunla bağlıdır ki, müəssisənin inkişafı və çiçəklənməsi üçün təklif etdiyi malın satış qiymətini aşağı salmaq hesabına məhsul satışı bazarının genişləndirilməsi mühüm rol oynayır. Bu proses istehsalda istehlak resursların qiymətində görünmədiyi üçün müəssisənin gəlirliyinin formalaşmasında maliyyə məhsuldarlığının rolu aşağı düşür. Bu da müəssisə rəhbərliyini daxili amillərə (məhsulun material tutumunun, əmək tutumunun aşağı salınması, fondveriminin yüksəldilməsi və s.) daha çox diqqət yetirməyə sövq edir.

3.2. Mənfəətin bölüşdürülməsi metodikası və onun səmərəliliyinin təhlili

Xalis mənfəət təşkilatın təsərrüfat maliyyə-fəaliyyətinin son nəticələrini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biridir. Balans mənfəətindən büdcəyə ödənilən vergi və digər ödəniş məbləğləri çıxdıqda yerdə qalan məbləğ təşkilatın xalis mənfəətini təşkil edir. O, təşkilatın əmlak vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında, likvidliyin qarşısının alınmasında, maliyyə sabitliyinin təmin olunması, ölkədaxili və xarici bazarlarda möhkəm, geniş fəaliyyəti, bazar rəqabəti şəraitində işgüzar

fəallığı və s. problemlərin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xalis mənfəət göstəricisi həmişə müəssisələri və maliyyə bazarlarını idarə edənlərin diqqətini cəlb edir. Müəssisənin özünün yaşaması, iş yerlərinin saxlanması və artırılması, dividendlərin ödənilməsi bilavasitə xalis mənfəətin dinamikasından asılıdır.

Bütün fəaliyyət dövrü ərzində, müəssisə tərəfindən qazınan və yığılan mənfəət (vergi və dividendləri çıxmaqla) göstəricisi onun fəaliyyətinin inkişafını qiymətləndirməyə imkan verir. Bu göstəriciyə (maddəyə) keçmiş illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti, yığım fondları və hesabat ilinin xalis gəliri (vergiləri, yayındırılmış vəsait və dividendləri çıxmaqla) daxildir.

Səhmdar kapitalının xalis rentabellik göstəricisi (xalis mənfəətin səhmdar kapitalına nisbəti $\times 100$), xüsusi vəsaitin xalis rentabelliği (xalis mənfəətin xüsusi vəsaitə nisbəti $\times 100$) və digər bu timsalda göstəricilərin səviyyəsi və dinamikası, xalis mənfəətin həcmindən birbaşa asılıdır.

Müəssisənin fəaliyyətində həlledici rol oynayan istehsalın inkişafı, sosial inkişaf, istehlak, yığım və i.a. fondalar, birgə müəssisələrdə və səhmdar cəmiyyətlərində isə ehtiyat fondu xalis mənfəət hesabına yaradılır. Müəssisənin qeyri-istehsal sahələrinin təsərrüfatlarının müəssisənin fəaliyyətini nizamlayan müəssisələrin, birliklərin və digər orqanların saxlanması üçün ayırmalar da xalis mənfəət hesabına həyata keçirilir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, müəssisələrin təsərrüfat - maliyyə fəaliyyətində xalis mənfəət göstəricisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən də xalis mənfəətin formalaşmasını təhlil etməklə, onun daha da artırılmasını təmin edən ehtiyatların aşkara çıxarılması və daha tez səfərbər edilməsi üçün tədbirlər planının hazırlanması, mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq, bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən hər bir müəssisə üçün zəruridir.

Əsas məsələ xalis mənfəətin formalaşmasına təsir göstərən amilləri və onların təsir dərəcəsini təyin etməkdir. Xalis mənfəət, balans mənfəətinin tərkib hissəsi olduğuna görə, balans mənfəətinə təsir göstərən amillər eyni zamanda xalis mənfəətdə bu və ya digər formada təsir göstərir. Buna görə də əksər amillərin xalis

mənfəətə təsirinin təyin edilməsinə dair hesablamalarda xalis mənfəətin balans mənfəətinin tərkibində xüsusi çəkisinə dair göstəricilərdən istifadə edilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən hesablamalardan görmək olar.

Xalis mənfəətə təsir göstərən amillərə dair hesablamalar

Cədvəl №1

Təsir göstərən amillər	Amillərin təsirinin hesablanması qaydası
Xalis mənfəətin dəyişilməsi	Faktiki xalis mənfəət məbləği-plan üzrə xalis mənfəət məbləği
O cümlədən: hansı amilin hesabına	
1.Balans mənfəətin dəyişilməsi hesabına	Cəmi balans mənfəətinin plana nisbətən artması (azalması) məbləği x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi.
1.1.Məhsul (iş və xidmətlər) satışından alınan mənfəətin plana nisbətən artması (azalması)	Məhsul (iş və xidmətlərin) satışından mənfəətin plana nisbətən artması məbləği balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə çəkisi.
O cümlədən:	
1.1.1.Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmnin plana nisbətən dəyişilməsi	Reallaşdırılan məhsul, iş və xidmətlərə aid mənfəətin plana nisbətən artması (azalması) məbləği x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.1.2.Reallaşdırılan məhsulun strukturunun plana nisbətən dəyişilməsi	Reallaşdırılan məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişiklik hesabına mənfəətin artması (azalması) məbləği x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi.
1.1.3.Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyərinin artması (azalması)	Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyərinin plana nisbətən artması (azalması) hesabına balans mənfəətinin azalması (artması) məbləği x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi.
1.1.4.Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) qiymətlərinin dəyişilməsi	Qiymətlərin artması (azalması) hesabına mənfəətin plana nisbətən artması (azalması). Məbləği x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi.
1.1-ci amil üzrə cəmi	Bərabərlik təmin olunduqda

(1.1.1.+1.1.2.+1.1.3.+1.1.4.)=1.1.	hesablamalar düzgün sayılır.
1.2.Sair satışdan alınan mənfəətin dəyişilməsi.	Sair satışdan alınan mənfəətin plana nisbətən artması (azalması) məbləği x balans mənfəətindən xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.3.Satışdankənar nəticələrin dəyişdirilməsi.	Satışdankənar nəticələr hesabına balans mənfəətinin artması (azalması) məbləği x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi.
1.3.1.Qiymətli kağızlardan və birgə müəssisələrdə payla iştirakından alınan mənfəətin dəyişilməsi.	Qiymətli kağızlardan və birgə müəssisələrdən payla iştirakından alınan nəticələr hesabına balans mənfəətinin artması (azalması) məbləği x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi.
1.3.2.Alınan cərimə, peniya və məbləğləri (ödənilən məbləğləri çıxmaqla).	Faktiki alınan peniya, cərimə və dəbələmə məbləğləri (ödənilən məbləğləri çıxmaqla) hesabına balans mənfəətinin artımı x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.3.3.Hesabat ilində aşkar edilmiş keçmiş illərin mənfəət və zərərləri.	Hesabat ilində aşkar edilən keçmiş illərin mənfəət və zərər məbləğləri arasındakı fərq x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.3.4.Əvəllər hesablardan silinmiş borclar və debitor borclarının daxil olması.	Hesabat ilində daxil olmuş borc və debitor borcu məbləğləri (əvvəllər hesablardan silinmiş) x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.3.5.Xüsusi təyinatlı fondları tamamlamaq üçün digər müəssisə və təşkilatlardan alınan maliyyə yardımı.	Xüsusi təyinatlı fondları tamamlamaq üçün digər müəssisə və təşkilatlardan alınan maliyyə yardımı məbləği x balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
1.3-cü amil üzrə cəmi: (1.3.1.+1.3.2.+1.3.3+1.3.4+1.3.5.)=1.3.	Bərabərlik təmin olunduqda hesablamalar düzgün sayılır
II Balans mənfəətində xalis məhsulun xüsusi çəkisinin dəyişilməsi.	Faktiki balans mənfəəti məbləği x balans mənfəətində xalis mənfəətin faktiki xüsusi çəkisi – balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi
2.1.Gəlirdən verginin dəyişilməsi.	Faktiki balans mənfəəti x faktiki balans mənfəətində gəlirdən vergi məbləğinin faktiki xüsusi çəkisi – balans mənfəətində gəlirin plan üzrə xüsusi

	çəkisi
2.2.Hərəkət etməyən əmlakdan vergi məbləğinin dəyişilməsi	Faktiki balans mənfəəti məbləği x faktiki balans mənfəətində hərəkət etməyən əmlakdan verginin xüsusi çəkisi – balans mənfəətində hərəkət etməyən əmlakdan verginin plan üzrə xüsusi çəkisi.
2.3.Mənfəətdən vergi dərəcələrinin dəyişilməsi.	Faktiki balans mənfəəti x balans mənfəətində təyin olunmuş dərəcə üzrə gəlirə görə verginin faktiki xüsusi çəkisi, plan üzrə xüsusi çəkisi
II Amil üzrə cəmi (2.1.+2.2.+2.3.)= H	Bərabərlik təmin olunduqda hesablamalar düzgün sayılır.

Mənfəətin təhlilində xalis mənfəətdən, başqa sözlə desək, müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətdən nə dərəcədə istifadə edildiyini təmin etmək az əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda qüvvədə olan normativ sənədlərdə göstərilir ki, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün müəssisələr qanunverciliyə uyğun olaraq mənfəət vergisi və digər məcburi ödənişlər ödənildikdən sonra, yerdə qalan xalis mənfəətdən istədikləri kimi istifadə edə bilirlər. Buna görə də təhlil zamanı mənfəətin bölüşdürülməsi proporsiyaları və tendensiyası, bu və ya fonda ayırmaların plana və əvvəlki illərə nisbətən artması yaxud azalması və bu kənarlaşmaların səbəbləri öyrənilir.

Qüvvədə olan normativ sənədlərdə xalis mənfəət hesabına ehtiyat fondu, yığım fondu, istehlak fondu (o cümlədən: kollektiv istehlak və fərdi istehlak üçün) və digər fondların yaradılması, sair məqsədlərə xərclənməsinə icazə verilir.

Təhlil apardığımız müəssisədə xalis mənfəətdən istifadə, başqa sözlə desək onun bölüşdürülməsi göstəriciləri aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Xalis mənfəətdən istifadənin təhlili

Cədvəl №1

	Plan üzrə		Hesabat üzrə		Artma (+) azalma (-)	
	məbləği min. Man	balans mənfəətində, xüsusi çəkisi %-lə	məbləği min. Man	balans mənfəətində, xüsusi çəkisi %-lə	min.man .	xüsusi çəkisi %-lə

A	1	2	3	4	5	6
1.Balans mənfəəti	301642	100.0	300118	100.0	-1524	0.5
2.Xalis mənfəət	193292	64.08	192707	64.21	-586	+0.13
Xalis mənfəət bölüşdürülməsi:						
2.1. Ehtiyat fonduna	5721	1.90	6060	2.02	+339	+0.12
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə	X	2.96	X	3.14	X	+0.18
2.2. Yığım fonduna	6830	2.26	5240	1.75	-1590	-0.51
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə	X	3.53	X	2.71	X	0.82
2.3. İstehlak fonduna	137669	65.42	120640	40.20	-17029	-25.22
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə	X	71.22	X	62.60		-9.62
O cümlədən:						
2.3.1.Kollektiv istehlaka, min. Man.	55050	18.25	48720	16.23	-6330	-2.02
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə	X	28.48	X	25.28	X	-3.20
2.3.2. Fərdi istehlaka, min. man	82619	27.39	71920	23.97	-10699	-3.42
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə	X	42.74	X	37.32	X	-5.42
2.4.Sair məqsədlərə	43072	14.28	60766	20.25	+17694	+5.97
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə	X	22.29	X	31.53	X	+9.24

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, hesabat ilində balans mənfəəti plana nisbətən 1524 min manat, yaxud 0,5% az olmuşdur. Bu səbəbdəndə xalis mənfəət məbləği 586 min manat azalmış, lakin buna baxmayaraq, balans mənfəətində onun payı 64,08%-dən 64,02%-dək (+0,13%) artmışdır. Hesabat ilində mənfəətdən vergi dərəcəsi sabit qalan, planda nəzərdə tutulduğundan az balans mənfəəti əldə edilən şəraitdə, balans mənfəətində xalis mənfəətin xüsusi çəkisinin (0,13%) artması, büdcəyə ödənilən digər vergilərin azalması ilə izah olunur.

Xalis mənfəət üzrə plan tapşırığının $192706 \times 100 : 193292 = 99,70\%$, yaxud 0,30 kəsirlə yerinə yetirilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, mənfəəti bölüşdürən zaman ehtiyat fonduna 339 min manat, sair məqsədlərə 17694 min manat planda nəzərdə tutulduğundan çox vəsait ayrılmışdır. Plandan artıq balans mənfəətinin və xalis mənfəətin əldə olunmasına nail olmayan vəziyyətdə xalis mənfəətdən yığım və istehlak fondlarına ayrımaların azaldılması hesabına digər məqsədlərə yönəldilən xalis mənfəətin plana nisbətən 5,97 % çoxaldılmasını və xalis mənfəətin tərkibində bu maddənin xüsusi çəkisinin 22,29%-dən 31,53% -dək, yəni 9,24% artırılmasını müsbət hal qismində qəbul etmək olmaz.

Təhlil apardığımız müəssisədə hesabat ilində faktiki əldə olunmuş xalis mənfəətdən istifadə və onun bölüşdürülməsində planda nəzərdə tutulan nisbətlərə

riayət edilməmişdir. Xalis mənfəətin bölüşdürülməsində planda nəzərdə tutulan nisbətlər nəzərə alınsaydı, müvafiq fondlara xalis mənfəətdən ayrımlar üzrə kənarlaşmalar aşağıdakı kimi olardı.

Faktiki xalis mənfəətin bölüşdürülməsinin təhlili.

Cədvəl №3

Xalis mənfəətin bölüşdürülməsi istiqamətləri	Faktiki xalis mənfəətdən plan nisbətlərinə görə ayrılmalı idi	Faktiki ayırılıb	Kənarlaşma min man. (+,-)
Ayrımlar edilmişdir:			
1.Ehtiyat fonduna	$192706 \times 2,96:100+5704$	6060	+356
2. Yığımlar fonduna	$192706 \times 3,53 :100=6803$	5240	-1563
3.İstehlak fonduna	$192706 \times 71,22 = 137245$	120640	-16605
Həmçinin:			
Kollektiv istehlaka	$192706 \times 28,48 = 54883$	48720	-6163
Fərdi istehlaka	$192706 \times 42,74 =82362$	71920	-10442
4.Sair məqsədlərə	$192706 \times 22,29 = 42954$	60766	+17812

Verilən məlumatlardan aydın olduğu kimi, müəssisənin rəhbərliyi xalis mənfəətdən istifadə barədə plan intizamını gözləyə bilməmişdir. Hesabat ilinin xalis mənfəətindən planda nəzərdə tutulduğundan ehtiyat fondna 356 min man., digər məqsədlərə 17812 min man. çox vəsait ayrıldığı vəziyyətdə istehsalın inkişafı və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsində əmək adamlarının maddi həvəsləndirilməsində həlledici rol oynayan, indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində daha mühüm olan yığım fonduna 1563 min man. az vəsait ayrılmışdır. Bunu bazar münasibələri dövründə idarəetmədə müsbət hal hesab etmək olmaz.

3.3. Mənfəət və rentabelliğin artırılması ehtiyatlarının hesablanması metodikası

Məlumdur ki, bazar münasibətləri dövründə təsərrüfat subyektlərinin istehsal, maliyyə, investisiya və kommertiya fəaliyyətinin iqtisadi cəhətdən səmərəli olması (məqsədə uyğunluğu) yalnız mütləq göstəricilərlə deyil, həmçinin nisbi göstəricilərlə xarakterizə edilir. Məlumdur ki, rentabelliğin göstəricilər sistemi nisbi göstəricilər blokuna aid edilir. Rentabellik göstəriciləri sözün geniş mənasında bütövlükdə müəssisənin (firma, səhmdar cəmiyyətin və s.) işinin səmərəliliyini, onun fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinin (istehsal, kommertiya, investisiya) gəlirlilik göstəricilərini, xərclərin ödənilməsini və s. xarakterizə edir. Göründüyü kimi, mənfəətə nisbətən rentabellik göstəriciləri hazırki dövrdə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrini daha ətraflı əks etdirməyə imkan verir. Çünki, həmin göstəricilər istehsal resurslarından istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edərək, müəssisənin fəaliyyətinin son nəticələrinin qiymətləndirilməsində, investisiya siyasəti və qiymətin əmələ gəlməsində geniş istifadə edilir. Məhz buna səbəblə də, iqtisadi ədəbiyyatlarda rentabelliğin iqtisadi mahiyyəti onun göstəricilər sistemi vasitəsi ilə araşdırılır. Bizim fikrimizcə, tədqiqatı sadələşdirmək üçün rentabellik səviyyəsini xarakterizə edən göstəriciləri bir necə qrupda təsnifləşdirmək olar:

1. İstehsala və investisiya layihələrinə sərf edilən xərclərin ödənilməsini xarakterizə edən göstəricilər sistemi;
2. Satışın mənfəətliliyini (gəlirlilik) xarakterizə edən göstəricilər sistemi;
3. Kapitalın və onun tərkib elementlərinin gəlirliliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemi kimi.

Qeyd etmək lazımdır ki, təcrübədə yuxarıda sadalanan bu göstəricilər balans mənfəəti, məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəət və xalis mənfəət əsasında hesablanaraq qiymətləndirilir. Əsas fəaliyyətin rentabelliği (xərclərin ödənilməsi) məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin (M_s) və ya xalis mənfəətin (M_x) reallaşdırılmış məhsula cəkilən xərclərin məbləğinə (M_d) nisbəti

formasında müəyyən edilir və məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışına sərf olunan hər pul vahidinə düşmüş mənfəətin məbləğini xarakterizə edir:

$$R_x = \frac{M_s}{M_d} \quad \text{və ya} \quad R_x = \frac{M_x}{M_d}$$

İnvestisiya layihələrinin ödənilməsinin rentabelliği (R_n) də oxşar qaydada hesablanır:

$$R_n = \frac{M_s}{K_x + K_b} \quad \text{və ya} \quad R_n = \frac{M_x}{K_x + K_b}$$

Burada, K_x , K_b -xüsusi və borc kapitalını göstərir.

Satışın rentabelliği (R_s) balans mənfəətinin və ya xalis mənfəətin məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan pul gəlirlərinin mütləq məbləğinə (V) nisbəti kimi müəyyən edilir və sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyini (satışın bir manatına manatına düşən mənfəətin məbləği) xarakterizə edir.

$$R_s = \frac{M_s}{V} \quad \text{və ya} \quad R_s = \frac{M_x}{V}$$

Kapitalın rentabelliği (gəlirliliyi) isə balans (xalis) mənfəətinin investisiya edilən bütün kapitalın (K_l) və onun ayrı-ayrı tərkib komponentlərinin (xüsusi (K_x), borc (K_b), işlək (K_m), əsas ($K_ə$), dövriyyə (K_d), istehsal kapitalının (K_i)) orta illik dəyərinə nisbəti kimi müəyyən edilir:

$$R_k = \frac{M_b}{K_l}; \quad R_k = \frac{M_s}{K_l} \quad \text{və ya} \quad R_k = \frac{M_x}{K_l}$$

Bəllidir ki, bütövlükdə müəssisə (firma) üzrə hesablanan istehsalın rentabellik səviyyəsi əsas amildən satılmış məhsulların quruluşunun (UD_i), onun maya dəyərinin (MD) və orta satış qiymətinin (Q_i) dəyişməsindən asılıdır. Həmin göstəricinin çox amilli təhlil modelini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq mümkündür.

$$R_x = \frac{M_s(Q_{um}, UD_i, Q_i, MD_i)}{M_d(Q_{um}, UD_i, MD_i)}$$

İstehsalın rentabellik səviyyəsinə yuxarıda sadalanan birinci dərəcəli amillərin təsirini hesablamaq üçün zəncirvari yer dəyişmə üsulu tətbiq olunmaqla 2.3 və 2.4 sayılı cədvəllərin məlumatlarından istifadə etmək olar.

$$R_{x\text{ pl}} = \frac{M_{s\text{ pl}}(Q_{um\text{ pl}}, UD_{pl}, Q_{pl}, MD_{pl})}{M_{d\text{ o}}(Q_{um\text{ pl}}, UD_{pl}, MD_{pl})} = \frac{5967}{25783} \times 100 = 23,14\%$$

$$R_{x\text{ şərti 1}} = \frac{M_{s\text{ şərti 1}}(Q_{umf}, UD_{pl}, Q_{pl}, MD_{pl})}{M_{d\text{ şərti 1}}(Q_{umf}, UD_{pl}, MD_{pl})} = \frac{5967 \times 1,0141}{25783 \times 1,0141} \times 100 = 23,14\%$$

$$R_{x\text{ şərti 2}} = \frac{M_{s\text{ şərti 2}}(Q_{umf}, UD_f, Q_{pl}, MD_{pl})}{M_{d\text{ şərti 2}}(Q_{umf}, UD_f, MD_{pl})} = \frac{6093}{26107} \times 100 = 23,34\%$$

$$R_{x\text{ şərti 3}} = \frac{M_{s\text{ şərti 3}}(Q_{umf}, UD_f, Q_f, MD_{pl})}{M_{d\text{ şərti 3}}(Q_{umf}, UD_f, MD_{pl})} = \frac{7205}{26107} \times 100 = 27,60\%$$

$$R_{x\text{ f}} = \frac{M_{s\text{ f}}(Q_{umf}, UD_f, Q_f, MD_f)}{M_{d\text{ f}}(Q_{umf}, UD_f, MD_f)} = \frac{6432}{26880} \times 100 = 23,93\%$$

$$\Delta R_x = R_{x\text{ f}} - R_{x\text{ pl}} = 23,93 - 23,14 = +0,79\%$$

O çümlədən:

1) Satış həcminin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_{x(Q_{um})} = 23,14 - 23,14 = 0$$

2) Satışın quruluşunda olan dəyişikliklər hesabına:

$$\Delta R_{x(UD)} = 23,34 - 23,14 = +0,20\%$$

3) Məhsulların satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_{x(Q)} = 27,60 - 23,34 = +4,26\%$$

4) Məhsulların maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_{x(MD)} = 23,93 - 27,60 = -3,67\%$$

Qeyd edilməlidir ki, fəaliyyəti öyrənilən təsərrüfat subyekti aparılan təhlilin növbəti mərhələsində ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə rentabellik səviyyəsi hesablanırlar qiyətləndirilir. Həmin göstəricinin səviyyəsi satış qiymətinin və məhsul vahidinin fərdi maya dəyərinin dəyişməsindən asılıdır:

$$R_{xi} = \frac{M_{si}}{MD_i} = \frac{Q_{um}(Q_i - MD_i)}{Q_{um} \times MD_i} = \frac{Q_i - MD_i}{MD_i} = \frac{Q_i}{MD_i} - 1$$

Bu düsturdan istifadə etməklə «A» məhsulu üzrə yuxarıda adları çəkilmiş amillərin rentabellik səviyyəsinə təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək olar.

$$R_{x\text{ pl}} = \frac{Q_{pl} - MD_{pl}}{MD_{pl}} = \frac{5000 - 4000}{4000} \times 100\% = 25,0\%$$

$$R_{x \text{ şərti}} = \frac{Q_f - MD_{pl}}{MD_{pl}} = \frac{5200 - 4000}{4000} \times 100\% = 30,0\%$$

$$R_{x f} = \frac{Q_f - MD_f}{MD_f} = \frac{5200 - 4500}{4500} \times 100\% = 15,56\%$$

Hesablamalardan aydın olduğu kimi, «A» məhsulu üzrə rentabellik səviyyəsi 9,44% aşağı enmişdir (15,56-25,00). Satış qiymətinin artması rentabellik səviyyəsini 5,0% (30-25) yüksəltmişdir, məhsulun fərdi maya dəyərinin dəyişməsi isə bu göstəricinin səviyyəsinin 14,44% (15,56-30,0) aşağı düşməsinə səbəb olub. Beləliklə, iki amillərin birgə təsiri 9,44% təşkil edir ki, bu da ümumi kənarlaşma ilə (15,56-25,0) eynidir.

Bəllidir ki, bazar münasibətləri şəraitində məhsul (iş və xidmətlər) satışının rentabellik göstəricisinin determinləşdirilən amilli təhlili modeli bütövlükdə müəssisə üzrə aşağıdakı formula ilə xarakterizə olunur:

$$R_s = \frac{M_s [Q_{um}, UD_i, Q_i, MD_i]}{V [Q_{um}, UD_i, Q_i]}$$

Qeyd edilən formuladan və iqtisadi təhlilin klassik metodlarından biri sayılan zəncirvari yerdəyişmə metodundan istifadə etməklə müvafiq amillərin satışın rentabellik səviyyəsinə təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək olar. Bunun üçün aşağıdakı hesablamaların aparılması vacibdir:

$$R_{s pl} = \frac{M_{s pl} [Q_{um pl}, UD_{pl}, Q_{pl}, MD_{pl}]}{V_{pl} [Q_{um pl}, UD_{pl}, Q_{pl}]} = \frac{5967}{31750} \times 100 = 18,8\%$$

$$R_{s \text{ şərti } 1} = \frac{M_{s \text{ şərti } 1} [Q_{um f}, UD_f, Q_{pl}, MD_{pl}]}{V_{\text{şərti } 1} [Q_{um f}, UD_f, Q_{pl}]} = \frac{6093}{32200} \times 100 = 18,9\%$$

$$R_{s \text{ şərti } 2} = \frac{M_{s \text{ şərti } 2} [Q_{um f}, UD_f, Q_f, MD_{pl}]}{V_f [Q_{um f}, UD_f, Q_f]} = \frac{7205}{33312} \times 100 = 21,6\%$$

$$R_{s f} = \frac{M_{s f} [Q_{um f}, UD_f, Q_f, MD_f]}{V_1 [Q_{um f}, UD_f, Q_f]} = \frac{6432}{33312} \times 100 = 19,3\%$$

$$\Delta R_s = R_{s f} - R_{s pl} = 19,3 - 18,8 = +0,5\%$$

O çümlədən:

1) Satılan məhsulun (iş və xidmətlər) quruluşunun dəyişməsi ilə:

$$\Delta R_{s (UD)} = R_{s \text{ şərti } 1} - R_{pl} = 18,9 - 18,8 = +0,1\%$$

2) Satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_{s(Q)} = R_{s \text{ şərti } 2} - R_{s \text{ şərti } 1} = 21,6 - 18,9 = +2,7\%$$

3) Satılmış məhsulun maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_{s(MD)} = R_{s f} - R_{s \text{ şərti } 2} = 19,3 - 21,6 = -2,3\%$$

Məlumdur ki, rentabelliği xarakterizə edən müxtəlif göstəricilərin arasında səbəb-nəticə əlaqələri var. Buna misal olaraq, ilk növbədə əmlakın rentabelliği ilə satışın rentabelliği göstəricilərinin arasındakı funksional əlaqəni göstərmək olar. İqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində müəssisə (firma) əmlakının rentabelliği (R_a), əsas və dövriyyə kapitalının (aktivlərin) dövriyyəsi ($\frac{V}{A}$) və satışın rentabelliği (R_s) göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqə aşağıdakı düstur ilə nəzərdən keçirilir.

$$R_a = \frac{M_x}{A} = \frac{V}{A} \times \frac{M_x}{V}$$

Bu düstur müəssisənin (firmanın) əmlakının (aktivlərinin) rentabelliğini əks etdirməklə təsərrüfat subyektlərinin qiymət əmələgəlməsi siyasəti və istehsal xərclərin səviyyəsi ilə təsbit olunur. Həmin düstura əsasən müəssisə, bazar münasibətləri şəraitində əmlakın (aktivlər) rentabelliğini yüksəltmək üçün iki yoldan (1. Məhsulun (iş və xidmətlər) rentabellik səviyyəsi aşağı olduqda müəssisə aktivlərinin dövrü sürətinin yüksəldilməsi; 2. Müəssisənin (firmanın) işgüzar aktivliyi aşağı olarsa istehsal xərclərinin azaldılması və yaxud satış qiymətinin yüksəldilməsindən) birini seçir.

Nəzəriyyə və təcrübədən məlumdur ki, ümumi balans mənfəəti satılmış məhsulun (iş və xidmətlər) habelə (Q_{um}), onun strukturundan (UD_i), maya dəyəri (M_{di}), satış qiyməti (Q_i) və satışla əlaqəli olmayan maliyyə nəticələrindən (S_{mn}) bilavasitə asılıdır. Öz növbəsində, məhsul (iş və xidmətlər) satışının ümumi məbləği və kapitalın dövriyyə əmsalı (Θ_{kd}) əsas və dövriyyə kapitalının orta illik həcmnin müəyyən olunmasında həlledici rola malikdir. Bu şəraitdə ümumi kapitalın rentabelliği ilə yuxarıda sadalanan göstəricilərin arasındakı funksional əlaqəni aşağıdakı düsturla əks etdirmək mümkündür.

$$R_k = \frac{M_{bf} [Q_{um}, UD_i, Q_i, MD_i, S_{mn}]}{K_{lf} [Q_{um}, UD_i, \mathcal{A}_{kd}]}$$

Qeyd edək ki, istehsal fondlarının rentabelliğini (R_{ik}) hesablanması və qiymətləndirməsi üçün iqtisadi ədəbiyyatlarda A.D.Şeremet tərəfindən beş amilli təhlil modeli təklif olunur və bunun təcrübədə böyük səmərə verdiyi xüsusi ifadə edilir:

$$R = \frac{P}{F + E} = \frac{\frac{P}{N}}{\frac{F}{N} + \frac{E}{N}} = \frac{1 - \frac{S}{N}}{\frac{F}{N} + \frac{E}{N}} = \frac{1 - (\frac{U}{N} + \frac{M}{N} + \frac{A}{N})}{\frac{F}{N} + \frac{E}{N}}$$

Bu formulada, P-balans mənfəətini, F-əsas fondların orta illik dəyərini, E-material dövriyyəsi fondlarının orta qalığını, N- məhsul satışından yaranmış pul gəlirini, $\frac{N}{P}$ -satışın rentabelliğini, $(\frac{F}{N} + \frac{E}{N})$ -məhsulun kapital tutumunu, $\frac{S}{N}$ -bir manatlıq məhsula düşən xərcin mütləq məbləğini, U/N, M/N, A/N-müvafiq olaraq məhsulun əmək haqqı tutumunu, material tutumu və fond tutumunu göstərir. Təcrübədə bu formuladan istifadə edərək, (zəncirvari yerdəyişmə üsulunun köməyi ilə) həm investisiya olunan bütün kapitalın və həm də istehsal fondlarının rentabellik səviyyəsinə təsir göstərən amillərin təsir dərəcəsini hesablamaq və qiymətləndirmək olur.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işində aparılmış tədqiqatın yekunlarını ümumiləşdirərək apardığımız təhlilin nəticələrinə istinad etməklə ASC Bakı Şampan Şərabları zavonunda mənfəətin artırılmasını təmin edən aşağıdakı təkliflər paketinin irəli sürülməsini məqsədəuyğun hesab edirəm:

1. Müasir dövrdə mənfəət müəssisələrinin öz xərcini ödəməsi və əlavə gəlir əldə etməsi prosesi, təsərrüfat subyektlərinin istehsal, investisiya, kommersiya və maliyyə fəaliyyətinin yekun nəticələrinin göstəricisi olmaqla, iqtisadiyyatda baş vermiş keyfiyyət dəyişikliklərini özündə əks etdirir. Buna görə də, təcrübədə müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin bütövlükdə təhlilinin mənfəət və rentabellikdən başlanılması məqsədəuyğun sayılır. Bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin idarə edilməsi onun formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi prosesinin sistemli təhlili metodikasının işlənilib hazırlanmasını obyektiv zərurətə çevirir. Çünki, belə bir metod həm daxili istifadəçilər və həm də vergi orqanları, kreditor və investitorlar üçün vacib olmaqla, mənfəətin mütləq məbləğinin, təsisçi və səhmdarların gəlirlərinin artırılması üzərə müəssisənin potensial imkanını müəyyənləşdirməyə və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə «sağlamlığını» dəqiq proqnozlaşdırmağa imkan verir.

2. Təkmil təsərrüfatçılıq formalarının inkişafı və bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqəli olaraq idarəetmənin ən mühüm funksiyalarından biri sayılan iqtisadi təhlilin vəzifələri kompleksi genişlənir, tədqiq olunan hadisə və proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi daha da mürəkkəbləşir, amilli (çox amilli) təhlilin dəqiqliyi və operativliyinə tələbat artır.

Bu işə, həmçinin, maliyyə nəticələrinin iqtisadi təhlilinin mövcud metodikasının mühasibat ucotu və hesabatlarının beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsini və ona yeni aspektlərin əlavə olunmasını tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu bir vəziyyət ilk öncə müəssisənin maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadə səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən mənfəət və rentabellik göstəricilərinə aiddir. Çünki, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində mənfəət müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin

qiymətləndirilməsində əsas keyfiyyət göstəricisi hesab olunur. Bundan əlavə, müasir dövrdə mənfəət müəssisənin elmi-texniki, iqtisadi və sosial inkişafında əsas vəsaitlərin mənbəyi rolunu oynayır. Göründüyü kimi, müxtəlif mülkiyyət münasibətləri şəraitində istehsalın inkişafının sürətləndirilməsi və onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində mənfəət göstəricisi vacib əhəmiyyətə malikdir. Bu, hər şeydən öncə, fikrimizcə, bazar münasibətlərini tənzimləyici iqtisadi qanunların fəaliyyəti ilə də bilavasitə əlaqəlidir.

3. Yaxın gələcəkdə müəssisənin profilinə uyğun, daha çox mənfəət verən məhsul çeşidləri üzrə istehsalın və satışın miqyaslarını daha da genişləndirmək, az mənfəətli, zərərli, bazara tələbatı az olan, çətin reallaşdırılan məhsul çeşidlərini istehsalatdan götürmək məqsədəuyğundur.

4. Bir qayda olaraq yeni moda və fasonda məmulatları, modernləşdirilmiş məmulatları daxili və xarici bazalarda daha tez, həm də baha qiymətlərlər reallaşdırmaq asan olur. Odur ki, ASC Bakı Şampan Şərabları zavodunun rəhbərliyi yerli xammaldan istifadə etməklə yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi və müqaisəyə gələn məhsul çeşidlərinin modernləşdirilməsi üçün səylə çalışmalıdır.

5. Bazar rəqabəti şəraitində yüksək keyfiyyətli məhsulları daha tez, həm də baha qiymətlərlə reallaşdırmaq asan olur. Aşağı və yüksək keyfiyyətli məmulatların istehsal texnologiyası eyni olduğuna görə bunların istehsal üzrə məsrəflər az fərqləndiyi halda satış qiymətləri daha çox fərqlənir və yüksək keyfiyyətli məmulatların mənfəətliliyi daha da yüksək olur. Odur ki, zavodun rəhbərliyi yüksək keyfiyyətli xammaldan və daha mütərəqqi texnologiyalardan istifadə etməklə yüksək keyfiyyətli məmulatlar istehsalının genişləndirilməsini təmin edən əməli tədbirlər görməlidir.

6. ASC Bakı Şampan Şərabları zavodu ancaq məhsul istehsalı və satışından mənfəət əldə etməklə kifayətlənir. Bazar münasibətləri şəraitində bəzən azad pul vəsaitini investisiya qoyuluşlarına, qiymətli kağızların əldə edilməsinə, borc verilməsinə (yüksək faiz stavkaları ilə) yönəldilməsi istehsal satış fəaliyyəti ilə müqaisədə daha faydalı olur. Odur ki, ASC Bakı Şampan Şərabları zavodu

əməliyyatlarından, maliyyə qoyuluşlarından, kredit əməliyyatlarından da mənfəətin alınması üçün səy göstərməlidir.

7. Təhlil materiallarından göründüyü kimi, ASC Bakı Şampan Şərabları zavodunda kifayət qədər mənfəətin əldə edilməsi və mənfəətlilik səviyyəsinin yuxarı olması istehsal olunan məmulatların maya dəyəri aşağı olduğuna görə məhsul buraxılışının genişləndirilməsində müəssisənin maddi marağı olur. Təhlil materiallarından göründüyü kimi 2015-2016-cı illərdə mənfəətin artmasına reallaşdırılan məhsulun maya dəyərinin azalması hesabına olmuşdur. Odur ki, zavodun kollektivi məhsul istehsalına və onun reallaşdırılmasına, məsrəflərin idarə olunmasına daha çox diqqət yetirməlidir. Bunun üçün daha optimal, daha mütərəqqi əmək və material sərfi normaları hazırlamaq, məsrəf normalarının gözlənilməsinə operativ nəzarəti həyata keçirmək, habelə məsrəflərə qənaətə, bədxərcliyə görə maddi stimullaşdırma və iqtisadi sanksiyaların tətbiqi metodlarından istifadəni təmin etmək məqsədəuyğundur.

8. İstehsal müəssisələrində istehsalın ahəngdarlığının pozulmasında maliyyə nəticələrinə mənfi təsir göstərir. İstehsal dayanan şəraitdə də sabit xərclərin olması zəruridir. İstehsal mövcud olmayan şəraitdə çəkilən xərclər əsl mənada zərərlərdir. Odur ki, zavodun əmək kollektivi istehsalın ahəngdarlığını təmin etmək üçün səylə çalışmalıdır.

9. İstehsal və kommərsiya fəaliyyətlərinin və idarə etmənin faydalılığını dürüst təyin etmək, habelə reallaşdırılan mənfəətin formalaşmasında istehsal maya dəyərinin, kommərsiya və idarəetmə xərclərinin təsirini daha dəqiq təyin etmək məqsədi ilə «Mənfəət və zərər haqqında» hesabatda reallaşdırılan məhsula (iş və xidmətlərə) aid «istehsal maya dəyəri», «kommərsiya xərcləri» və «idarəetmə xərcləri»ni ayrı-ayrılıqda əks etdirmək məqsədəuyğundur. Bu halda məhsul istehsalı və onun reallaşdırılması, habelə bu proseslərin idarə edilməsi ilə əlaqədar xərclərin səviyyələrinin plana və keçmiş illərə nisbətən dəyişilməsinin əməliyyat mənfəətinə təsirini hesablamaq asan olur.

10. Debitor borcları mənfəətin formalaşmasında, habelə dövriyyə vəsaitinin likvidliyinin yüksəldilməsi, dövr sürətinin artırılması, xərclənən vəsaitin pul

ifadəsində müəssisəyə qayıtması problemlərinin həllində böyük rol oynayır. Reallaşdırılan (kreditə) məhsula aid mənfəətin debitor borclarda qalması müəssisənin real mənfəətini təyin etməyə imkan vermir. Debitor borclarının ödənilməsi müddətlərinin qısaltılması, reallaşdırılmış mənfəətin çoxaldılması üçün və zəruridir. Buna görə də bizim fikrimizcə 211,217 və 218 sayılı hesablar üzrə müəssisəyə çatması debitor borcları mühasibat balansında ömür müddətlərini hesabat almaqla qruplaşdırılmış şəkildə əks etdirmək məqsədə uyğundur. Bu qaydanı tətbiq edən Rusiya Federasiyasının müəssisələri debitor borclarını daha asan və daha dəqiq təhlil etməklə onların azaldılmasını təmin edən tədbirləri həyata keçirməkdə böyük nəaliyyətlər qazanmışdır.

11. Bazar münasibətləri şəraitində, əvvəlki dövrlərdən və müvafiq dövrlərdən fərqli olaraq, müvafiq modellərdən istifadə etməklə əməliyyat mənfəətinə və onun dinamikasına daha çox amillərin reallaşdırılan məhsulun qiymətlərinin, həmçinin, maya dəyərinin, strukturunun, struktur dəyişiklikləri ilə əlaqədar maya dəyərinin dəyişilməsinin təsirini təyin etmək məqsədə uyğundur.

12. Müəssisələr haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir ki, müəssisə istehsal etdiyi məhsul, gördüyü işlər, göstərilədiyi xidmətlərə tələbat, habelə istehsa və sosial inkişafının təmin edilməsi, onun işçilərin şəxsi gəlirlərinin yüksəldilməsini nəzərə alaraq öz fəaliyyətini planlaşdırır və inkişaf perspektivlərini müəyyən edir. Bütün bunlar idarəetmə qərarları hazırlamaqla və icra etməklə tənzimlənir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin idarəetmə qərarları plan, normativ, texnoloji, uçot, analitik informasiyalardan istifadə edərək aparılmış təhlilin nəticələrinə istinad olunaraq hazırlanmışsa daha təsirli, icra mexanizmi isə asandlaşır. İdarə etmə qərarlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət və işlərin gedişatı vaxtı onların tənzimlənməsi operativ uçot məlumatlarını uyğun plan, normativ məlumatları ilə təmin olunur. Müəssisənin gələcək inkişaf planlaşdırılması və koordinasiya edilməsi də uçot informasiyası əsasında xüsusi təhlil metodlarının köməyi ilə aparılan analitik hesablamalara dayanır. Deməli, bazar münasibətləri dövründə idarəetmənin təkmilləşdirilməsində, həmçinin də sahibkarların və dövlətin mənafeyi baxımından tamamilən yenidən qurulması idarəetmə təhlilinin

təşkili və təhlilin təşkili isə onu lazım olan informasiya ilə təmin edən idarə etmə uçuotu təşkili və aparılmasını zəruri edir.

Beləliklə, yuxarıda göstərilən nəticə və təkliflərin müəssisəyə tətbiq edilməsi mənfəətin müasir şəraitə uyğun formalaşmasına imkan yarada bilər ki, bu da onun fasiləsiz fəaliyyətinin davamlılığını stimullaşdırır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- 1.«Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 2004.
2. «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Biznesmen bülleteni, №3 (68) Bakı, 1996.
3. «Audit haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Biznesmen bülleteni, №28 (58) Bakı, 1995.
4. Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında Əsasnaməsi (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 111№-li 16 avqust 1996-cı il tarixli qərar ilə təsdiq edilmişdir.) Bakı, 1996.
5. Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat, Azərbaycan «Bilik» Maarifçilik Cəmiyyəti, Bakı, 1996.
1. Əsas vəsaitlərin (fondların) və digər əmlakların (qiymətlilərin) hesabdan silinməsi haqqında, Bakı, 1998.
7. «Məhsulun (iş, xidmət) maya dəyərinə daxil edilən bəzi xərclərin tənzimlənməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 03 iyun 1997-ci il tarixli 71 nömrəli Qərarı., Bakı, 1997.
8. Maliyyə və uçot jurnalı, 2006-2015-ci illər
9. Səbzəliyev S.M.,N.M.Musayeva.Kommersiya təşkilatlarında mühasibat uçotunun yeni hesablar planı.Metodik vəsait. «Azərbaycan» nəşriyyatı.
10. Ə.A. Sadıqov, T.Ə.Sadıqov, C.Ə.Sadıqov Ş.Ə.Cəfərova,. Mühasibat uçotu. Bakı,2012
11. İ.M.Mahmudov,T.S.Zeynalov,N.M.İsmayılov.İqtisadi təhlil.Dərslik.Bakı. «İqtisad Universiteti», nəşriyyatı,2010,s.140-151;s.565-585.
- 12.Abbasov Q.Ə., Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M., Sadıqov Ə.A. «Mühasibat (maliyyə) uçotu». Bakı, 2003.
13. R.Hacıyev, S.Səbzəliyev. «Auditin əsasları». Bakı, 2003
14. Səbzəliyev S.M.,Süleymanov S.M, Cəfərov E.Q. Kommersiya təşkilatları üçün Milli Muhasibat Uçotu Standartlarının tədrisinə dair tədris-metodik jurnalı.
15. Şeremet A.D. Neqaşev E.F. Metodika finansovoqo analiza. M:INFRA,

2000.

16. Balabanov I.T. Finansovoy analiz i planirovanie xozəystvuöeqo subğekta. Finansı i statistika, 2001

17.«Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 2004.

18»İqtisadi təhlil»- dərslik Cəfərli H.A. «Elm və təhsil», Bakı 2009